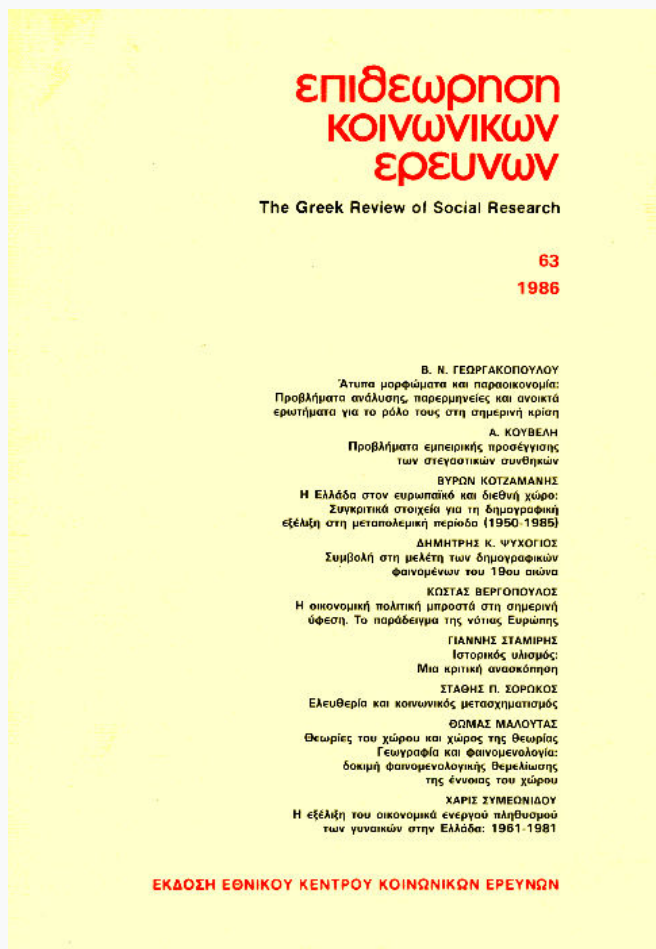


The Greek Review of Social Research

Vol 63 (1986)

63



Συμβολή στη μελέτη των δημογραφικών φαινομένων του 19ου αιώνα

Δημήτρης Κ. Ψυχογιός

doi: [10.12681/grsr.762](https://doi.org/10.12681/grsr.762)

Copyright © 1986, Δημήτρης Κ. Ψυχογιός



This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Ψυχογιός Δ. Κ. (1986). Συμβολή στη μελέτη των δημογραφικών φαινομένων του 19ου αιώνα. *The Greek Review of Social Research*, 63, 133–200. <https://doi.org/10.12681/grsr.762>

Δημήτρης Κ. Ψυχγιός*

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΩΝ
ΦΑΙΝΟΜΕΝΩΝ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

Στις αρχές της δεκαετίας του 1860, πριν από την ένωση της Επτανήσου, ο πληθυσμός της Ελλάδας ήταν περίπου 1.100.000 ψυχές, «δισεπαρμένος εις άπειρον έκτασιν», εξαιρετικά αραιός, αποτελούμενος κυρίως από «ακτήμονας γεωργούς, διατελούντας εισέτι εις την επί τουρκοκρατίας κατάστασιν του δουλοπαροίκου. Ο τόπος επομένως είναι έρημος, ακατοίκητος, ακαλλιέργητος, αρμοτόμητος και εγκαταλελειμμένος εις την φυσικήν του κατάστασιν». Αν εξαιρέσει κανείς την Αθήνα, την Πάτρα και τη Σύρο, οι λεγόμενες πόλεις είναι «κομπολόις ή πολίχαινα αργών ως επί το πλείστον ανθρώπων, διά την παντελή έλλειψιν εργασίας και κεφαλαίων». Η Αθήνα δεν είναι παρά το «Δουβλίον της Ελλάδος» και η «καθαρά διοικητική νομοθεσία είναι πολυτελής οικοδόμημα εν μέσω ερήμου» (Χαλικιόπουλος, 1863, 11).

Το 1863 είναι βέβαια επαναστατική περίοδος, ο ίδιος ο Χαλικιόπουλος πήρε ενεργό μέρος στην Οκτωβριανή επανάσταση της προηγούμενης χρονιάς που εκθρόνισε τον Όθωνα (Κορδάτος, 1958, Δ', 83) και σε τέτοιες περιόδους λέγονται και γράφονται υπερβολικά πράγματα — που όμως αναδεικνύουν αλήθειες οι οποίες συνήθως αποσιωπούνται. Το γεγονός όμως της αραιοκατοίκησης του ελλαδικού χώρου είναι πραγματικό παρά τη μεγάλη πληθυσμιακή αύξηση που παρατηρείται από την αρχή μέχρι το τέλος της βασιλείας του Όθωνα: δεκαπέντε χρόνια μετά τον Χαλικιόπουλο, η Οικονομική Επιθεώρησης (1877, 178) εγκωμιάζει το νόμο που παραχωρεί δωρεάν εκτάσεις στην Ηλεία σε Αρβανίτες έποικους που έρχονται από την Ιταλία, βρίσκοντας μάλιστα ότι τα σχετικά κίνητρα δεν είναι αρκετά γενναιόδωρα, παρ' όλο που περιλαμβάνουν και την ενίσχυση των εποίκων με 400 δραχμές, ποσό που προσεγγίζει το ετήσιο εισόδημα μιας μέσης χωρικής οικογένειας της εποχής. Κατακρίνει τα «τοπικά συμφέροντα και άλλα ελατήρια» τα οποία «σπεύδουσι πολλάκις ίνα περιπλέξω-

* Ερευνητής στο ΕΚΚΕ.

σι την εγκατάστασιν ξένων», εγκατάσταση που θα μπορούσε να λύσει το δημογραφικό πρόβλημα της χώρας. Ίδια ήταν άλλωστε η συλλογιστική και όσων, αμέσως μετά την επανάσταση, πρότειναν την εγκατάσταση ξένων αποίκων στην Ελλάδα. Ο Παλαιολόγος, πρώτος διευθυντής της «εν Τύρυνθι Γεωργικής Σχολής» που ίδρυσε ο Καποδίστριας, προτείνει να μοιραστούν οι εθνικές γαίες και είναι σίγουρος πως «όση γη περισσεύει θέλει καλλιεργηθεί από ξένους, οι οποίοι θα τρέξουν βεβαίως ν' αποικισθούν εις την Οθωνικήν Ελλάδα» (Παλαιολόγος, 1833, 22). Σαράντα πέντε χρόνια λοιπόν μετά τον Παλαιολόγο η Οικονομική Επιθεώρησις του Αρ. Οικονόμου ζητά επιτέλους μέτρα που να διευκολύνουν την εγκατάσταση ξένων και όχι μόνο υποσχέσεις, έστω κι αν οι μέχρι τότε προσπάθειες προσέκρουσαν στο ότι το «τοπικόν πνεύμα αποδιώκει».

Στις αρχές του 20ού αιώνα όμως το «τοπικόν πνεύμα» αρχίζει πια ν' αποδιώκει και τους ντόπιους, να τους στέλνει κυρίως στις ΗΠΑ αλλά και στην Αυστραλία, τον Παναμά ή την Αργεντινή. Για τα έτη 1909-1911 ο Ρέπουλης (1912, 32) υπολογίζει ότι μετανάστευσε στις ΗΠΑ το 10% περίπου των κατοίκων — όταν η γειτονική Ιταλία έστειλε το 6% του πληθυσμού της και παρά το γεγονός ότι «η Ιταλία έχει 113 κατοίκους κατά τετραγωνικόν χιλιόμετρον, η δε Ελλάς 42», παρατηρεί ο συγγραφέας. Αντί δηλαδή να πραγματοποιηθεί το όνειρο των διανοουμένων του 19ου αιώνα και να συρρεύσουν ξένοι έποικοι στην Ελλάδα, οι Έλληνες των αρχών του 20ού αιώνα εγκαταλείπουν τη χώρα τους κατά δεκάδες, εκατοντάδες χιλιάδες — παρά το γεγονός ότι παραμένει αραιοκατοικημένη συγκριτικά με όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές χώρες. Προηγουμένως, σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, παρατηρούνται μετακινήσεις, εσωτερικές, από τις νησιωτικές και ορεινές περιοχές προς τις πεδινές — όπου βρίσκονται βέβαια και τα μεγάλα αστικά κέντρα.

Στόχος αυτής της εργασίας είναι να καταγράψει και, κατά το δυνατό, να αιτιολογήσει τις μετακινήσεις των χωρικών προς τα πεδινά και προς τις υπερπόντιες χώρες. Επειδή ο γράφων δεν είναι δημογράφος υποχρεώθηκε να στηριχθεί σε επεξεργασίες άλλων προκειμένου ν' αντιμετωπίσει τα προβλήματα που θέτουν τα ελλιπή ή και αντιφατικά στοιχεία της εποχής και να συγκεντρώσει την προσοχή του στην απόπειρα ερμηνείας των φαινομένων. Για τον ίδιο λόγο περιορίστηκε η μελέτη στα γεωγραφικά όρια του οθωνικού βασιλείου, ώστε ν' αποφευχθούν οι περιπλοκές που δημιουργούνται στη μελέτη των δημογραφικών και κοινωνιολογικών φαινομένων από τις προσαρτήσεις νέων τόπων (Ιόνια, Θεσσαλία, Άρτα) που διαφέρουν σημαντικά (κυρίως η Θεσσαλία - Άρτα) ως προς τις παραγωγικές σχέσεις, δεδομένου ότι (για να περιοριστούμε στη γνωστότερη από τις διαφορές) στην Ελλάδα του Όθωνα κυριαρχούν οι μικροϊδιοκτητές γης και οι καλλιεργητές εθνικών γαιών (που θα γίνουν κι αυτοί ιδιοκτήτες γης μετά το 1871) ενώ στην Ηπειροθεσσαλία κυριαρχούν τα τσιφλίκια.

Προλαμβάνοντας την έκθεση που θα ακολουθήσει μπορούμε να πούμε ότι

αυτό που η εργασία (ισχυρίζεται ότι) αναδεικνύει είναι η σημασία της προσπάθειας επίτευξης της ζωάρκειας (*subsistence*) από τα νοικοκυριά (και κυρίως του βασικού αγαθού της εποχής, του ψωμιού) και η σημασία της προσπάθειας αναπαραγωγής της οικογένειας — που περνά μέσα από την παραγωγή της προίκας. Το πρόβλημα είναι ότι ενώ για το ψωμί υπάρχουν αρκετά στοιχεία που επιτρέπουν τη συγκρότηση επιχειρηματολογίας, για το θεσμό της προίκας τα στοιχεία είναι ελάχιστα και η κατανόησή του κάθε άλλο παρά δεδομένη. Αναγκαστικά λοιπόν οι αναφορές θα είναι αναλυτικότερες και εκτενέστερες σ' ό,τι αφορά τη ζωάρκεια, ενώ ως προς την προίκα εντελώς εντοπισμένες και περιορισμένες στην περίπτωση της υπερπόντιας μετανάστευσης. Περαιτέρω όμως ανάλυση του θεσμού της προίκας και της σημασίας της στα πλαίσια του «οικιακού τρόπου παραγωγής» που κυριαρχεί στην Ελλάδα του 19ου αιώνα θα γίνει σε άλλη εργασία που ετοιμάζει ο γράφων. Από την άποψη αυτή η μελέτη που δημοσιεύεται εδώ αποτελεί προεργασία αυτής που ετοιμάζεται και συνέχεια δύο προηγούμενων (*Ψυχογιός, 1985* και *Ψυχογιός - Παπαπέτρου 1985*) — και όλες μαζί εντάσσονται στα πλαίσια της έρευνας του ΕΚΚΕ «Οικονομικός και κοινωνικός μετασχηματισμός των αγροτικών κοινοτήτων».

Ι. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1839-1861

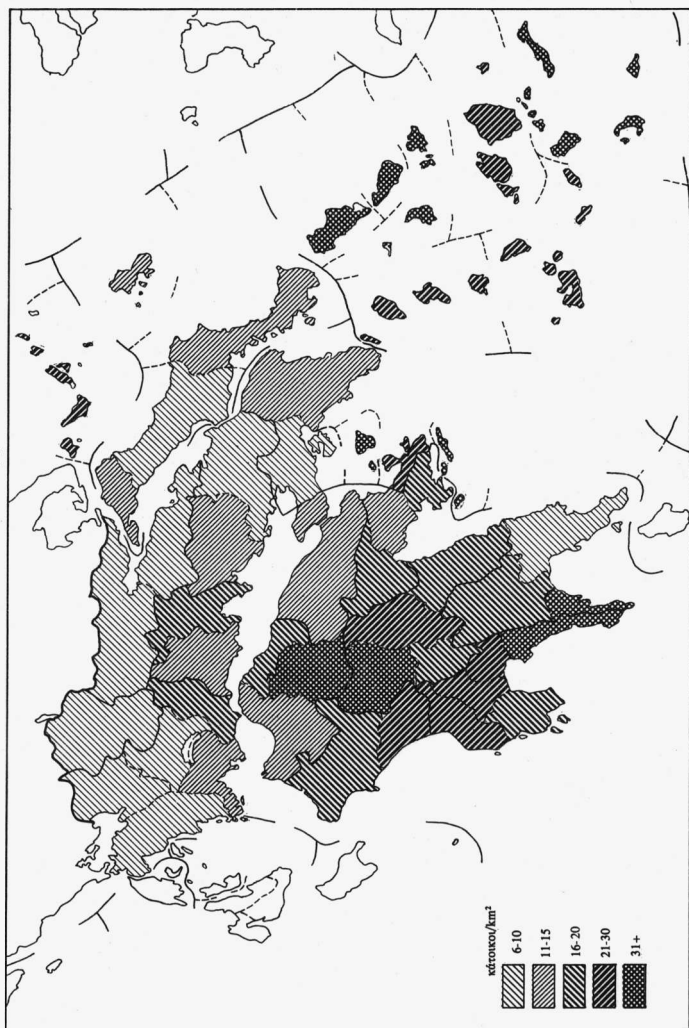
Το 1839, με πληθυσμό 825.000 κατοίκους, η Ελλάδα του Όθωνα είχε πυκνότητα 18 περίπου κατοίκους/τετραγωνικό χιλιόμετρο.¹ Θα ήταν ίσως υπερβολικό να χαρακτηριστεί «έρμη χώρα» αλλά οπωσδήποτε αυτός ο αριθμός αντιστοιχεί σε μια εξαιρετικά αραιοκατοικημένη περιοχή.² Όμως αυτή η χρήσι-

1. Επισήμως έχει έκταση 47.516 τετραγωνικά χιλιόμετρα και πληθυσμό 839.236 που ορίζουν πυκνότητα 17,7 κατ./χμ². Οποσδήποτε, με την αβεβαιότητα που υπάρχει για τα μεγέθη (και η οποία πάντως δεν χαρακτηρίζει μόνο το 19ο αιώνα) ακρίβεια της τάξεως των μερικών εκατοντάδων χμ² ή μερικών χιλιάδων κατοίκων είναι αδιανόητη. Στους υπολογισμούς χρησιμοποιούμε τα στοιχεία κατά επαρχίες που δίνει ο Χουλιάρáκης (1973, ΑΙ, XXIV) σύμφωνα με τα οποία ο πληθυσμός το 1839 ανέρχεται σε 823.773. Ως προς την έκταση άλλοι υπολογισμοί της εποχής την ήθελαν 45.699 χμ² (*Στατιστική της Γεωργίας, 1864, 85*) ενώ από τις σύγχρονες εμβαδομετρήσεις προκύπτει ότι η τότε Ελλάδα είχε έκταση 48.283 χμ² (ΕΣΥΕ, 1975). Είναι φανερό πως η ακρίβεια του πρώτου δεκαδικού ψηφίου είναι αμφισβητούμενη όταν συνδυάζουμε μεταξύ τους αυτούς τους αριθμούς: μπορούμε μόνο να πούμε πως η πυκνότητα του πληθυσμού ήταν γύρω στους 17 με 18 κατ./χμ². Η αβεβαιότητα γίνεται μεγαλύτερη όταν αναφερόμαστε σε μικρότερες μονάδες όπως η επαρχία. Γ' αυτό και περιορίζομαι μόνο στο ακέραιο μέρος των αριθμών.

2. Ο Μανσόλας (1867, 12), αναφερόμενος στον πληθυσμό του 1861, δίνει τα εξής συγκριτικά στοιχεία: η πυκνότητα έχει φθάσει τους 23 κατ./χμ² και είναι ανώτερη, αναφορικά με τις ευρωπαϊκές χώρες, μόνο απ' αυτήν της Ρωσίας (13) και της Σουηδίας-Νορβηγίας (7) — 6-

ΧΑΡΤΗΣ Ι

Ποκνότης πληθυσμού των επαρχιών το 1839



μη για διεθνείς συγκρίσεις συνολική, για όλη τη χώρα, πυκνότητα καλύπτει έντονος τοπικές, ενδοελλαδικές, αντιθέσεις: η Στερεά Ελλάδα και η Εύβοια με 240.000 κατοίκους έχουν πυκνότητα μόλις 10 κατ./χμ². Η Πελοπόννησος με 440.000 κατοίκους έχει πυκνότητα 21 κατ./χμ² και τα νησιά (Κυκλάδες, Ύδρα, Σπέτσες, Σποράδες, Αίγινα) με 145.000 κατοίκους έχουν πυκνότητα 44 κατ./χμ². Όμως ούτε αυτές οι ενότητες (Στερεά, Πελοπόννησος, νησιά) είναι ομοιογενείς. Ο Χάρτης 1 δείχνει τα σχετικά μεγέθη σε επίπεδο επαρχίας, απ' όπου φαίνεται πως η βόρεια Στερεά είναι πραγματικά έρημη (πυκνότητες μικρότερες των 10 κατ./χμ²). Αντίθετα, η καρδιά της Πελοποννήσου (Γορτυνία και Καλάβρυτα), η Μάνη και οι μισές Κυκλάδες έχουν πυκνότητες που ξεπερνούν τους 30 κατ./χμ² και (στην περίπτωση της επαρχίας Σύρου) φθάνουν τους 100 κατ./χμ².³ Όπως προκύπτει από το Χάρτη 1 η θεωρία που πυκνοκατοικημένων ορεινών όγκων και των έρημων πεδιάδων δεν ισχύει συνολικά για όλη τη χώρα. Η ορεινή Ευρυτανία (10 κατ./χμ²) είναι εξ ίσου αραιοκατοικημένη με την πεδινή Τριχωνίδα (8 κατ./χμ²) ή την ημιορεινή Λιμηρά Επίδαυρο (8 κατ./χμ²) και πολύ πιο αραιοκατοικημένη από τις πεδινές επαρχίες Μεσσήνης και Καλαμών (29 και 24 κατ./χμ² αντίστοιχα). Από τους ορεινούς όγκους της Στερεάς μόνο η Ναυπακτία είναι κοντά στον εθνικό μέσο όρο. Η Δωρίς, με μεγαλύτερους ορεινούς όγκους από τη Ναυπακτία, έχει 12 κατ./χμ², ενώ ο επίσης ορεινός Βάλτος έχει μόνο 8 κατ./χμ². Μόνο σε στενό, τοπικό, επίπεδο (συγκρίνοντας δηλαδή άμεσα γειτονικές επαρχίες) προκύπτει η σχετική υπεροχή των ορεινών όγκων, αλλά κι αυτός ο κανόνας έχει τις εξαιρέσεις του (π.χ. Μεσσήνη - Μεγαλόπολη, Κυνυρία - Λιμηρά Επίδαυρος). Η σύγκριση ανάμεσα σε ακόμη μικρότερες περιοχές, όπως οι δήμοι της εποχής, θα μπορούσε να καταδείξει την καθολικότητα ή την ανεπάρ-

πως άλλωστε συνέβαινε και με την αναλογία των καλλιεργήσιμων εκτάσεων. Σύμφωνα με τον ίδιο, η Τουρκία έχει την ίδια εποχή πυκνότητα 41 κατ./χμ², το Βέλγιο 154, η Ιταλία 88, η Γαλλία και η Γερμανία 69, η Πορτογαλία 37 και η Ισπανία 34 κατ./χμ².

3. Οι υπολογισμοί και οι Χάρτες έγιναν με βάση τους αριθμούς που δίνει κατά επαρχίες ο Χουλιάρκης (1973, ΑΙ, XXII-XXXVII) για τον πληθυσμό και, ως προς τις εκτάσεις, με βάση τα στοιχεία της ΕΣΥΕ (1975). Τα αναλυτικά στοιχεία παρατίθενται στο στατιστικό παράρτημα στο τέλος της εργασίας. Βέβαια, από το 1839 έχουν γίνει διοικητικές μεταβολές που έχουν αλλάξει τα όρια των επαρχιών. Σημαντικότερες απ' αυτές, για την περιοχή και την περίοδο που μας ενδιαφέρει, είναι η προσάρτηση της μισής περίπου επαρχίας Οιτύλου στην επαρχία Καλαμών, της Σαλαμίνας στη σημερινή επαρχία Πειραιώς (ανήκε στην επαρχία Μεγαρίδος), η απόσχιση της Ύδρας από την επαρχία Τροιζηνίας, η μετακίνηση της Σκύρου από την επαρχία Σκοπέλου στην επαρχία Καρυστίας. Αυτές τις πήρα υπ' όψη μου και έγιναν οι αντίστοιχες διορθώσεις στην έκταση των επαρχιών. Οι υπόλοιπες μεταβολές (αναφέρονται αναλυτικά αλλά και χασοκά από το Χουλιάρκη) αφορούν αποσπάσεις και μετακινήσεις μεμονωμένων κοινοτήτων και δεν επηρεάζουν την ανάλυση που επιχειρώ. Στις περιπτώσεις που οι επαρχίες ήταν μικτές, με νησιωτικό και στεριανό τμήμα (π.χ., η επαρχία Μεγαρίδος με τη Σαλαμίνα) οι υπολογισμοί έγιναν χωριστά για το καθένα.

κεια αυτού του κανόνα. Είναι φανερό όμως πως σε εθνικό επίπεδο η πληθυσμιακή υπεροχή των ορεινών όγκων δεν αποτελεί κανόνα παρά μόνο αν οι συγκρίσεις γίνονται με τη Γορτυνία ή την επαρχία Καλαβρύτων.

Το 1861 η πυκνότητα του πληθυσμού έχει φθάσει τους 23 κατ./χμ². Οι υπήκοοι του Όθωνα μόλις είχαν καταφέρει να ξεπεράσουν το εκατομμύριο (1.095.000), έχουν αυξηθεί κατά 33% (ποσοστό που αντιστοιχεί σε ετήσιο ρυθμό αύξησης 1,3%) μέσα σε 22 χρόνια. Ο Μοριάς, με 560.000 κατοίκους, έχει πυκνότητα 25 κατ./χμ², η Ρούμελη, με 380.000, βρίσκεται στους 16 κατ./χμ² ενώ τα νησιά, με 150.000, έχουν 50 κατ./χμ². Έχουν δηλαδή αυξησει τον πληθυσμό τους κατά 63% η Ρούμελη, κατά 27% ο Μοριάς και κατά 7% τα νησιά.⁴ Φυσικά, εκ των υστέρων κρίνοντας, τη μεγαλύτερη αύξηση (105%) την έχει η Αττική, η Αθήνα δηλαδή. Όμως, ακόμη κι αν αγνοήσουμε την επαρχία Αττικής η πληθυσμιακή αύξηση της υπόλοιπης Στερεάς ξεπερνά το 50% και παραμένει διπλάσια απ' αυτήν της Πελοποννήσου. Ακόμη κι αν υποθέσουμε πως η αύξηση της Αττικής, η πέρα από τον μέσο όρο, προέρχεται όλη από Μοραίτες (κάτι που δεν μπορεί να ισχύει), που μετακινήθηκαν προς την πρωτεύουσα του βασιλείου, πάλι η αύξηση του πελοποννησιακού πληθυσμού θα ήταν μόλις 32%.

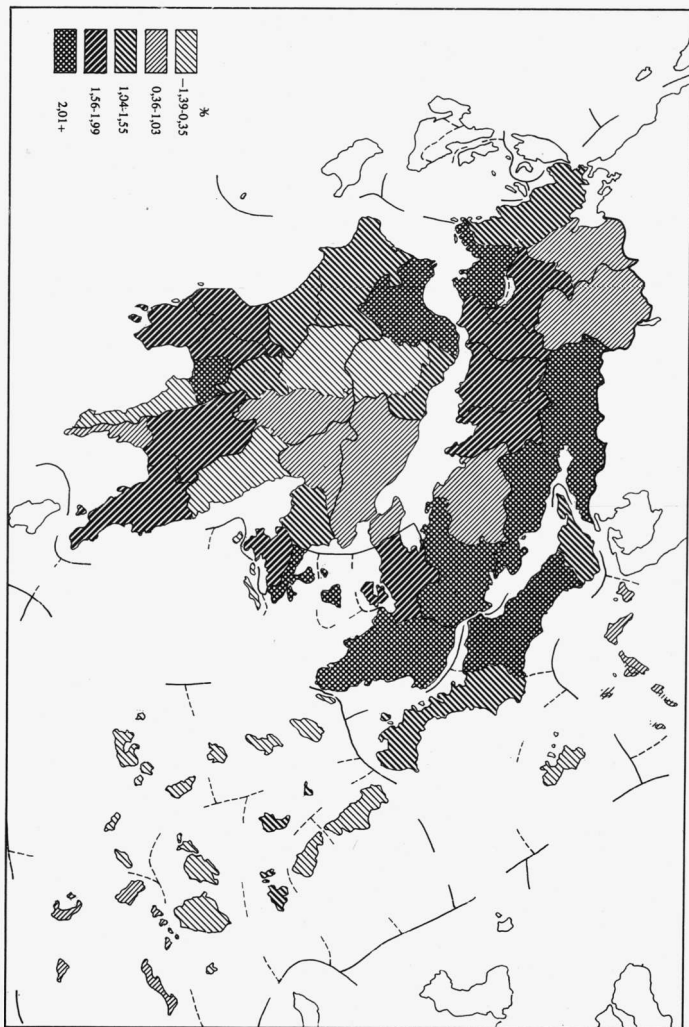
Ο Χάρτης 2, που δείχνει την κατά επαρχία αύξηση του πληθυσμού, εντοπίζει καλύτερα αυτά τα στοιχεία: Με την εξαίρεση της επαρχίας Λεβαδειάς όλη η Ανατολική Στερεά γνωρίζει μια πραγματική πληθυσμιακή έκρηξη. Όλες οι επαρχίες αυξάνουν τον πληθυσμό τους από 57% (Θηβών) μέχρι 88% (Λοκρίδας), ενώ η Αττική, όπως αναφέραμε, παρουσιάζει αύξηση 105%, σ' αυτά τα 22 χρόνια. Οι αριθμοί αυτοί αντιστοιχούν σε ετήσια αύξηση από 2,1% μέχρι 2,9%. Γενικά σ' όλη τη Στερεά έχουμε ετήσιους ρυθμούς αύξησης άνω του 1,0% — με την εξαίρεση της Λεβαδειάς (0,4%) και της Ευρυτανίας (0,9%). Από τις Κυκλάδες μόνο η Σύρος (1,3%) ξεπερνά το 1,0%, ενώ στην Πελοπόννησο οι αριθμοί είναι ενδιάμεσοι. Μόνο οι επαρχίες Πατρών (2,8%) και Καλαμών (2,1%) έχουν επιδόσεις αντίστοιχες μ' αυτές της ανατολικής Στερεάς, ενώ οι ορεινές επαρχίες της Γορτυνίας (0,2%), των Καλαβρύτων (0,1%) ή της Κυνουρίας (0,2%) είναι φανερό πως χάνουν πολύ πληθυσμό, όπως συμβαίνει και με τα νησιά του Αιγαίου.

Ετήσιο ποσοστό αύξησης 1,3% για όλη τη χώρα αποτελεί εντυπωσιακή επίδοση που δημιουργεί πολλαπλά προβλήματα. Πρώτο, γιατί τα επίσημα στοιχεία που υπάρχουν —άλλά αφορούν την αμέσως επόμενη δεκαετία,

4. Τα Ιόνια νησιά είχαν εκείνη την εποχή σχεδόν τετραπλάσια πυκνότητα από την ελεύθερη Ελλάδα με την οποία σύντομα θα ενωθούν. Σύμφωνα με τον Μανσόλα (1867, 11-13) ο πληθυσμός το 1861 ήταν 230.000 και η έκτασή τους 2.696 χμ² που μας δίνουν 85 κατ./χμ². Ο ίδιος τους υπολογίζει σε 93 κατ./χμ².

ΧΑΡΤΗΣ 2

Ετήσιος ποσοστό μεταβολής πληθυσμού, 1839-1861



1860-1870— μας δίνουν ετήσιο ποσοστό φυσικής αύξησης του πληθυσμού 0,87% για την πρώτη πενταετία και 0,76% για τη δεύτερη (Τσαούσης, 1971, 178). Αν υποθέσουμε πως ίδιοι ήταν οι ρυθμοί φυσικής αύξησης και κατά την περίοδο 1839-1861, τότε, για να έχουμε συνολική αύξηση 1,3% το χρόνο, πρέπει να υπάρχει μια καθαρή εισροή από το εξωτερικό που είναι της τάξεως των 100.000 ατόμων για όλη την περίοδο. Δεύτερο, γιατί υπάρχουν αυτές οι εντυπωσιακές διαφορές ανάμεσα στις διάφορες επαρχίες της χώρας, όπως και ανάμεσα στο Μοριά, τη Ρούμελη και τα νησιά. Αν δεχθούμε πως γεννητικότητα και θνησιμότης δεν διέφεραν μεταξύ Στερεάς και Πελοποννήσου (δηλαδή ότι το ποσοστό φυσικής αύξησης είναι το ίδιο και ότι επομένως οι διαφορές που παρατηρούνται οφείλονται μόνο σε φαινόμενα εκροής ή εισροής πληθυσμού), τότε η διαφορά που παρουσιάζουν συνεπάγεται είτε πως υπάρχει μετανάστευση μόνο από την Πελοπόννησο προς το εξωτερικό, είτε ότι οι εκ του εξωτερικού εισρέοντες εγκαθίστανται μόνο στη Στερεά — στην Αθήνα βέβαια, αλλά και στη Χαλκίδα, το Μεσολόγγι, τη Λοκρίδα, τη Φθιώτιδα: όλες αυτές οι περιοχές αυξάνουν τον πληθυσμό τους με ρυθμούς που ξεπερνούν το 2,0% το χρόνο. Τρίτο, γιατί υπάρχουν κι αυτοί που υποστηρίζουν πως όχι μόνο δεν υπήρχε εισροή αλλά αντίθετα μαζική μετανάστευση προς το εξωτερικό: περίπου 5.000 Έλληνες, υποστηρίζει ο Strong (1842, 125-126), εγκαταλείπουν κάθε χρόνο τη χώρα τους.⁵ Πράγματι, αν δεχθούμε ένα ποσοστό φυσικής αύξησης 1,7% το χρόνο, ίσο δηλαδή με το μέσο όρο για όλη τη Στερεά (χωρίς την Αττική) που αντιστοιχεί σ' επίπεδο επαρχίας μ' αυτό της ορεινής Παρνασσίδος (περιοχής που μάλλον εκροές παρά εισροές πληθυσμού μπορεί να είχε), τότε πρέπει να έφυγαν από τη χώρα σ' αυτά τα 22 χρόνια κάπου 100.000 άτομα, περίπου όσα ισχυρίζεται ο Στρονγκ.⁶

Το πρόβλημα όμως είναι πως ετήσιος ρυθμός αύξησης 1,3% είναι ήδη εξαιρετικά υψηλός — αν θεωρηθεί ότι οφείλεται μόνο στη φυσική αύξηση του πληθυσμού, δηλαδή στο πλεόνασμα των γεννήσεων έναντι των θανάτων. Στην Αγγλία, που πρώτη στον κόσμο εγκαίνιασε και τις δημογραφικές επα-

5. Αναφέρεται από τον Τσουκαλά ο οποίος παραθέτει και άλλα στοιχεία που μπορούν να στηρίξουν την άποψη της «μαζικής εξόδου» κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα (Τσουκαλάς, 1977, 105 — 111). Όμως ο Πολύζος (1947, 34) έχει την ακριβώς αντίθετη άποψη, ότι υπάρχει δηλαδή είσοδος από το εξωτερικό, προς την οποία φαίνεται να συμφωνεί και ο Τσαούσης (1971, 15). Ο Φίλιας (1974, 125) από την άλλη μεριά μάλλον υποστηρίζει την υπόθεση της εξόδου, ενώ ο Ψυρούκης (1975, 33 και 166) αντιδιαστέλλοντας τον πάροικο από το μετανάστη, θεωρεί ότι μεγάλη έξοδος αρχίζει στα τέλη του 19ου αιώνα.

6. Η αύξηση του πληθυσμού υπολογίζεται από τον τύπο:

$P_n = P_0 (1 + a)^n$ όπου P_0 ο πληθυσμός στην αρχή της περιόδου, P_n ο αντίστοιχος στο τέλος, n ο αριθμός των ετών και a ο ετήσιος ρυθμός αύξησης. Επειδή η σχέση είναι εκθετική, μικρές μεταβολές του a επηρεάζουν σημαντικά την τιμή του P_n .

ναστάσεις, οι ρυθμοί φυσικής αύξησης είναι γύρω στο 1,2% στα μέσα του 19ου αιώνα (Reinhard, 1968, 358). Στη Γαλλία όπου υπάρχουν ιδιόμορφα δημογραφικά πρότυπα (πολύ μικρή γεννητικότητα) βρίσκονται στο 0,5% (στο ίδιο, 333). Στη Γερμανία δεν ξεπερνά το 1,0% (στο ίδιο, 370), στην Ισπανία το 0,5% (στο ίδιο, 385), στο Βέλγιο είναι περίπου 1,0%. Θα παρατηρηθεί βέβαια αργότερα, στα τέλη του αιώνα, μεγάλη ύψωση των ρυθμών ιδιαίτερα στην ανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια, αλλά στα 1850 αυτοί είναι οι αριθμοί. Εκτός Ευρώπης, με την εξαίρεση των ΗΠΑ, οι αριθμοί είναι πολύ μικρότεροι.

Με βάση τα στοιχεία για την εξέλιξη του πληθυσμού της χώρας κατά την περίοδο 1828-1861 και αρχίζοντας από το 1834, έτος που το νεοσύστατο κράτος παίρνει υπό τον έλεγχό του και το σύνολο της Στερεάς, μπορούμε να κατασκευάσουμε την καμπύλη του Σχήματος 1 που δείχνει τις μεταβολές του ετήσιου ρυθμού αύξησης του πληθυσμού.⁷ Από το 1839 υπάρχουν και αναλυτικά στοιχεία, με τα οποία κατασκευάσαμε και τις αντίστοιχες καμπύλες, για τη Ρούμελη και το Μοριά.

Νομίζω πως οι χαοτικές καμπύλες που προκύπτουν, ένα συμπέρασμα επιτρέπουν: *ο ρυθμός αύξησης του πληθυσμού μειώνεται εκθετικά όσο απομα-*

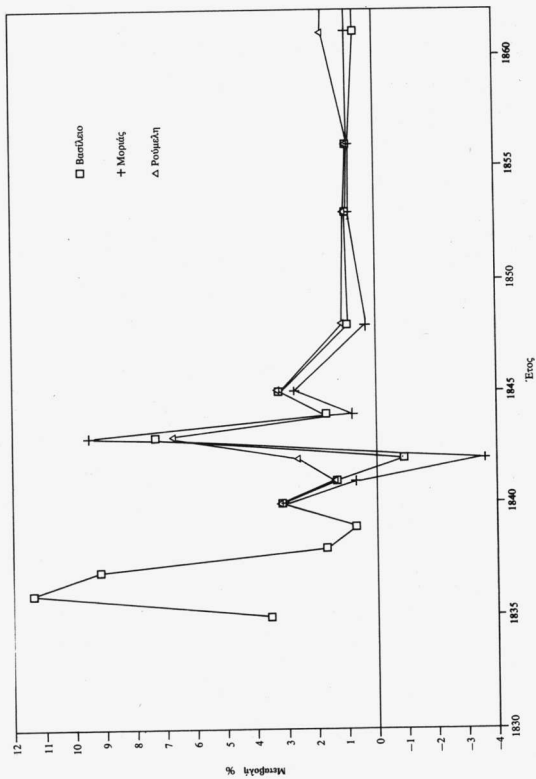
7. Οι απογραφές, απαριθμήσεις ή και απλώς εκτιμήσεις δίνουν τα εξής στοιχεία για το συνολικό πληθυσμό της χώρας τις πρώτες δεκαετίες μετά την επανάσταση:

Έτος	Πληθυσμός	Έτος	Πληθυσμός
1828	753.400	1841	861.019
1830	538.847	1842	853.005
1834	651.233	1843	915.059
1835	674.185	1844	930.295
1836	751.077	1845	960.236
1837	819.969	1848	986.731
1838	833.611	1853	1.035.527
1839	839.236	1856	1.035.627
1840	850.246	1861	1.096.810

Πηγή: Χουλιάρκης, 1973, ΑΙ, XVIII.

Οι αυξομειώσεις που παρατηρούνται πρέπει να οφείλονται και σε σοβαρά λάθη καταγραφής, ιδιαίτερα τα έτη 1828-1837 και 1842-1843 – αν και ο Polyzos (1947, 34) από τις διακυμάνσεις της περιόδου 1838-1845 συμπεραίνει πως 158.000 άτομα ήρθαν από την τουρκοκρατούμενη Ελλάδα στην ελεύθερη. Διαλέξαμε ως έτος αναφοράς το 1839 γιατί είναι το πρώτο για το οποίο υπάρχουν στοιχεία σε επίπεδο επαρχίας και γιατί κατά την περίοδο 1837-1841 τα στοιχεία εμφανίζονται σχετικά ομαλά. Βλ. όμως και για το 1839 τις διαφορές που υπάρχουν στις σελίδες XVIII και XXIV του Χουλιάρκη (1973, Αα).

ΣΧΗΜΑ Ι
 Ρυθμοί μεταβολής πληθυσμού (1839-1861)



κρινόμεστε από την εποχή της επανάστασης. Αν, προσπαθώντας να μειώσουμε τις συνέπειες των λαθών των καταγραφών, υπολογίσουμε τους μέσους όρους για την περίοδο 1835-1839 και 1840-1845 βρίσκουμε αντίστοιχα ποσοστά αύξησης 5,3% και 2,6%. Ο πρώτος αριθμός δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι αντιπροσωπεύει φυσική αύξηση, βρίσκεται έξω από τα όρια των ανθρώπινων δυνατοτήτων. Ο δεύτερος είναι μέσα στα όριά τους αλλά οπωσδήποτε εξαιρετικά υψηλός για εποχή που η θνησιμότητα γενικά και ιδιαίτερα η παιδική παραμένει σε όλον τον κόσμο πολύ μεγάλη.⁸ Επομένως πρέπει να δεχθούμε την εισροή Ελλήνων που βρίσκονταν έξω από τα όρια του βασιλείου — αλλά σε μικρότερους αριθμούς απ' αυτούς που υπολογίζει ο Πολύζος, ο οποίος παίρνει ως βάση των υπολογισμών του τους επίσημους ρυθμούς φυσικής αύξησης της περιόδου 1860-1870 οι οποίοι είναι κατά πολύ κατώτεροι των πραγματικών (Valaoras, 1960) και παραγνωρίζει το γεγονός ότι μετά από πολέμους είναι συνηθισμένο φαινόμενο, για κάποιο διάστημα, η έντονη αύξηση του αριθμού των γεννήσεων. Η Αγγλία και η Γαλλία έχουν αμέσως μετά τους ναπολεόντειους πολέμους ρυθμούς φυσικής αύξησης 1,55% και 0,67% αντιστοίχως: πρόκειται για αριθμούς που δεν θα τους ξεπεράσουν ποτέ στη συνέχεια (Reinhard, 1968, 333 και 358). Όσο λοιπόν απομακρυνόμαστε από την επαναστατική περίοδο, όσο απομακρύνονται οι συνέπειες του επαναστατικού αγώνα, τόσο φαίνεται να μειώνεται και η είσοδος «ετεροχθόνων» αλλά και η γονιμότητα του πληθυσμού συνολικά.

Αν εξετάσουμε χωριστά τις καμπύλες του Σχήματος 1 για τη Στερεά και την Πελοπόννησο παρατηρούμε ότι η κίνηση του πληθυσμού στην πρώτη είναι ομαλότερη (αν μπορεί να χρησιμοποιηθεί η λέξη) συγκριτικά με τη δεύτερη. Επιπλέον, οι ρυθμοί αύξησης είναι σταθερά ανώτεροι στη Στερεά με εξαίρεση το 1843, χρονιά που θα πρέπει να συνέβησαν κατακλυστικά γεγονότα στα κεφάλια των γραφειοκρατών του Όθωνα — προφανώς λόγω της Σεπτεμβριανής επανάστασης. Για την εξαετία 1840-1845 έχουμε ετήσιο ρυθμό αύξησης 3,1% για τη Στερεά (χωρίς την Αττική), 2,2% για την Πελοπόννησο, 5,5% για την Αττική. Γνωστού όντος ότι η Αθήνα αποτελεί ήδη πόλο έλξης νέων κατοίκων και αποδεχόμενοι ότι η δημογραφική της συμπεριφορά, ως προς τη φυσική κίνηση του πληθυσμού, δεν πρέπει να είναι σημαντικά διαφοροποιημένη σε σχέση με την υπόλοιπη Στερεά (το 1860 η Αθήνα με τους 43.000 κατοίκους της είναι ακόμη μια μικρή πόλη) επιβεβαιώνουμε και εμπειρικά το

8. Ο Wringley (1969, 176) αναφέρεται σε (βιομηχανικές όμως) περιοχές της Γερμανίας με ρυθμούς φυσικής αύξησης 2,0% στο τέλος του αιώνα. Επισημαίνει (σ. 53) πως ακόμη και σε βιομηχανικές κοινωνίες «λίγοι πληθυσμοί έφθασαν ετήσιο ποσοστό αύξησης 2,0%» — με την, εντελώς πρόσφατη ιστορικά, εξαίρεση των χωρών του «Τρίτου Κόσμου» που όμως δεν αποτελούν παράδειγμα για την κατανόηση των δημογραφικών εξελίξεων του 19ου αιώνα στην Ευρώπη.

συμπέρασμα πως, πράγματι, το ποσοστό 5,3% που υπολογίσαμε για όλη τη χώρα για την περίοδο 1835-1839, αν δεν οφείλεται σε λάθη των καταγραφών, αντιστοιχεί σε εισοδο νέων κατοίκων.

Όμως αυτοί οι νεήλυδες είναι ήδη εγκατεστημένοι το 1839 και επομένως συνεισφέρουν κι αυτοί στη φυσική κίνηση του πληθυσμού κατά την περίοδο 1839-1861 που μας ενδιαφέρει.⁹ Υπάρχουν πάντως περιοχές στη Στερεά που δεν μπορεί ν' αποτέλεσαν χώρους εγκατάστασης «ετεροχθόνων»: αναφέρομαι στους ορεινούς όγκους που οι περιορισμένες παραγωγικές δυνατότητές τους δεν τους επιτρέπουν να λειτουργήσουν σ' αυτή τη φάση ως πόλοι έλξης. Προκύπτει αμέσως από το Χάρτη 2 πως ορισμένοι με πολύ μικρά ποσοστά αύξησης πληθυσμού πρέπει, αντίθετα, να αποπέμπουν τους κατοίκους τους. Η Ευρυτανία και ο Βάλτος ανήκουν σ' αυτήν την κατηγορία.

Αντίθετα, η Δωρίς, η Ναυπακτία, η Παρνασσός, ορεινές κι αυτές, αυξάνουν συνολικά και οι τρεις μαζί τον πληθυσμό τους κατά 46%, που αντιστοιχεί σε ετήσιο ρυθμό αύξησης 1,8%, ίσο περίπου με τον γενικό μέσο όρο της Στερεάς για όλη αυτήν την περίοδο — της Αττικής εξαιρουμένης από τους υπολογισμούς. Πρόκειται προφανώς για αριθμό που αποτελεί το κατώτερο όριο φυσικής αύξησης για τις τρεις επαρχίες. Αν υπήρξε και μετανάστευση, τότε η φυσική αύξηση του πληθυσμού πρέπει να ήταν μεγαλύτερη, αφού αποκλείσαμε την πιθανότητα εγκατάστασης ξένων.

Οι πεδινές επαρχίες, για την ακρίβεια οι επαρχίες που έχουν κάμπο, παρουσιάζουν πολύ μεγαλύτερη αύξηση πληθυσμού. Η Φθιώτις, η Λοκρίς στην ανατολή και το Μεσολόγγι στη δύση έχουν, όλες μαζί, αυξήσει τον πληθυσμό τους κατά 75% σ' αυτά τα 22 χρόνια, με ρυθμό δηλαδή 2,6% το χρόνο. Προφανώς, έχουμε σ' αυτές εγκατάσταση νέων κατοίκων από τα ορεινά άλλων επαρχιών και εποίκων που ήρθαν από σημεία έξω από τα όρια της ελεύθερης Ελλάδας. Το ποσοστό αυτό λοιπόν θέτει ένα απόλυτο ανώτατο φράγμα στο ρυθμό φυσικής αύξησης για εκείνη την εποχή για τη Στερεά — φράγμα που είναι εξαιρετικά υψηλό για να το έχει προσεγγίσει οποιαδήποτε επαρχία.¹⁰ Στην πραγματικότητα δεν είναι δυνατό η φυσική αύξηση του πληθυσ-

9. Η εισοδος νέων κατοίκων είναι πλέον περιορισμένη, όπως προκύπτει από τη μείωση του ποσοστού αύξησης που προαναφέραμε. Η ανωμαλία που παρουσιάζεται το 1842 και το 1843 ερμηνεύεται εύκολα αν σκεφθούμε πως τα στοιχεία του 1842 θα έπρεπε να συγκεντρωθούν και να χρησιμοποιηθούν το 1843 και προφανώς τα γεγονότα της χρονιάς εμπόδισαν τις σχετικές διαδικασίες. Τα στοιχεία που αναφέρονται στο 1843 συγκεντρώθηκαν την επόμενη χρονιά και αποκαθιστούν τη διαταραγμένη τάξη.

10. Η Βόρεια Αμερική, το παράδειγμα του Μάλθους για την επεξεργασία της θεωρίας του, έχει στα τέλη του 18ου αιώνα ποσοστό φυσικής αύξησης 2,3%-2,6% (Reinhard, 1968, 278), αρκετά κατώτερο απ' όσο το υπολόγιζε ο Μάλθους: «όμως, η βασική εξήγηση του Βρετανού θεωρητικού διατηρεί την αξία της: κλειδί της δημογραφικής επέκτασης στα τέλη του 18ου αιώνα είναι η υψηλή παραγωγικότητα της αμερικανικής γεωργίας», παρατηρεί ο συγγρα-

σμού της Ρούμελης να ξεπέρασε το 2,0% το χρόνο, για να πάρουμε κάποιο στρογγυλό αριθμό. Δεν υπάρχουν δυστυχώς τα αναγκαία στοιχεία για να προσδιορίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια τα σχετικά μεγέθη. Το 1,8% που δεχθήκαμε ως κατώτατο όριο για τις τρεις ορεινές επαρχίες αποτελεί πιθανότατα το υψηλότερο ποσοστό φυσικής αύξησης σε όλη την Ευρώπη για κείνη την περίοδο.

Αυτή την εξαιρετικά υψηλή γονιμότητα των Ρουμελιωτών θα πρέπει να την αποδώσουμε ίσως στο ότι η πατρίδα τους υπέστη πολύ μεγαλύτερες καταστροφές σε σχέση με την Πελοπόννησο: σύμφωνα με το υπόμνημα που έδωσε ο Καποδίστριας στις Δυνάμεις το 1828, η Πελοπόννησος είχε 458.000 χριστιανούς κατοίκους το 1821 και 400.000 το 1828, η αντίστοιχοι αριθμοί για τη Στερεά ήταν 250.000 και 175.000 (Μάμουκας, 1852, 258-259). Οι αριθμοί αυτοί δηλώνουν απώλειες 30% για τη Στερεά, 15% για την Πελοπόννησο. Είναι λογικό λοιπόν η μετεπαναστατική δημογραφική έκρηξη να είναι πολύ πιο έντονη στην πρώτη σε σχέση με τη δεύτερη που άλλωστε είναι πολύ πιο πυκνοκατοικημένη.¹¹

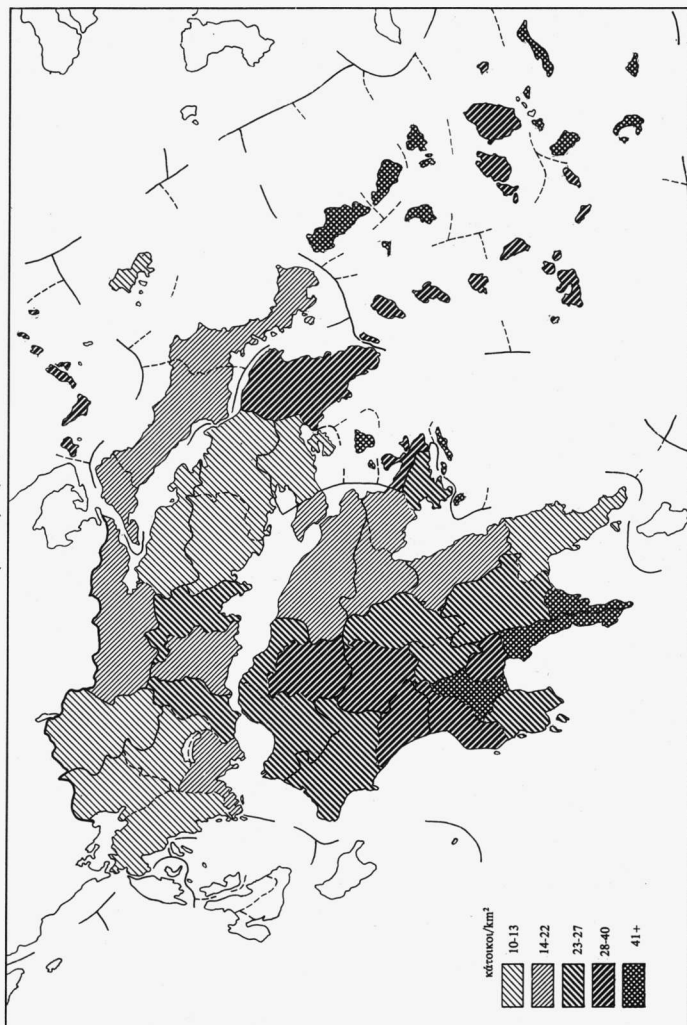
Συνοπτικά, από το Χάρτη 2 προκύπτει πως στην οθωνική περίοδο η Στερεά αυξάνει πολύ πιο γρήγορα τον πληθυσμό της σε σχέση με την Πελοπόννησο, πως οι ορεινοί της όγκοι αντέχουν πολύ περισσότερο στην έλξη των πεδιάδων. Οι Μοραίτες, όπως κι οι νησιώτες, εγκαταλείπουν σιγά σιγά τα άγονα μέρη τους αναζητώντας καλύτερη τύχη. Όμως οι μετακινήσεις τους είναι στο εσωτερικό της χώρας: τους προσελκύει η Αθήνα, η Πάτρα, η μεσσηνιακή πεδιάδα, η Σύρος. Οι ρυθμοί αύξησης που παρατηρούμε, οι υψηλότεροι της Ευρώπης για την εποχή, δεν αφήνουν περιθώρια για την υπόθε-

φείας. Παραγωγικότητα βέβαια που κάθε άλλο παρά χαρακτηρίζει την ελληνική γεωργία την εποχή αυτή.

11. Την εκδοχή αυτή στηρίζει και το γεγονός της πολύ μεγάλης αύξησης του πληθυσμού της Ρούμελης μεταξύ 1856 και 1861: ο ρυθμός σ' αυτή την περίοδο είναι 1,9% το χρόνο, ενώ την περίοδο 1845-1856 δεν ξεπερνά το 1,0% (βλ. Σχήμα 1. Η Αττική δεν περιλαμβάνεται βέβαια). Την αύξηση αυτή δεν μπορούμε να την αποδώσουμε στα «Ηπειροθεσσαλικά» του 1854 και στην προσέλευση κατοίκων και γιατί αυτή η αύξηση θα έπρεπε να είχε καταγραφεί το 1856 και γιατί εμφανίζεται και σε μη παραμεθόριες επαρχίες: το Μεσολόγγι αυξάνει σ' αυτά τα πέντε χρόνια τον πληθυσμό του κατά 25% και η Φθιώτις κατά 17%. Με την επιφύλαξη πάντα των αυθαιρεσιών των καταγραφών μπορούμε να αποδώσουμε την αύξηση αυτή στο «νόμο του Sundt» (Wringley, 1969, 69): περίπου 25 χρόνια μετά την αποκατάσταση ηρεμίας στην ελεύθερη Ελλάδα οι αυξημένες γεννήσεις, αμέσως μετά την επανάσταση, δίνουν τώρα τα πολλαπλασιαστικά αποτελέσματά τους: τώρα που οι τότε γεννηθέντες έφθασαν εις γάμο και τεκνοποιίας ηλικία. Στην Πελοπόννησο δεν έχουμε αντίστοιχο φαινόμενο — και δεν είναι τυχαίο βέβαια το παράδειγμα του Μεσολογγίου. Πάντως, όπως προκύπτει από τον Πίνακα για τα ποσοστά αύξησης του πληθυσμού που παρατίθεται στο στατιστικό παράρτημα, τέτοιες περιοδικές αυξησιμές των ποσοστών έχουμε σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα για το σύνολο της χώρας. Η ερμηνεία τους ξεπερνά τις προθέσεις και τις δυνατότητες του γράφοντος — που μόνο την περιοδική επανάληψη του φαινομένου Sundt μπορεί να επικαλεσθεί.

ΧΑΡΤΗΣ 3

Ποικιλότητα πληθυσμού, 1861



ση της μετανάστευσης προς το εξωτερικό — με μόνη πιθανή εξαίρεση τα νησιά.¹² Άλλωστε και οι πηγές της εποχής δεν αναφέρουν τίποτα σχετικό, ενώ το πρόβλημα θα τεθεί έντονα προς το τέλος του αιώνα όταν το μεταναστευτικό ρεύμα θ' αρχίσει να φουσκώνει.

Ο Χάρτης 3 μας δείχνει πού βρίσκεται η κατάσταση το 1861. Παρά τη διαρροή πληθυσμού από την ορεινή Πελοπόννησο, τη Μάνη και τα νησιά, παρά τη δημογραφική έκρηξη και τις εισροές στη Στερεά, η κατάσταση δεν έχει αλλάξει πολύ σε σχέση με το 1839. Συγκριτικά, η Στερεά παραμένει ερημωμένη, τα νησιά κι η ραχοκοκαλιά της Πελοποννήσου έχουν πάντα τις μεγαλύτερες πυκνότητες. Ο Χαλικιόπουλος δεν έχει άδικο που μεμψιμοιρεί.

II. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1861-1896

Η περίοδος αυτή σημαδεύεται από την αποπομπή του Όθωνα, την ενσωμάτωση των Επτανήσων και της Θεσσαλίας - Άρτας, τη διανομή των εθνικών γαιών, την πλήρη σχεδόν κατάργηση της δεκάτης και την αντικατάστασή της με σταθερό χρηματικό φόρο, την άνοδο και την πτώση της σταφιδικής οικονομίας, το σιδηροδρομικό πρόγραμμα του Τρικούπη, την πτώχευση — για να περιοριστούμε σ' αυτά που σχετίζονται αμεσότερα με το θέμα μας. Στο κλείσιμό της έχουμε την ταπεινωτική ήττα του 1897 και την έναρξη του μεγάλου ρεύματος της υπερπόντιας μετανάστευσης. Συγκριτικά, η περίοδος του Όθωνα δίνει την εντύπωση μιας γραμμικής, ήρεμης εποχής που την αναστατώνει η Σεπτεμβριανή επανάσταση, οι κατά καιρούς μικροεξεγέρσεις —οπαρχών και ληστών και οι περιπλοκές του Ανατολικού ζητήματος: ως προς την οικονομία, οι ανακατάξεις είναι από ανύπαρκτες ως μηδαμινές.

12. Μπορεί κανείς, υιοθετώντας διάφορες υποθέσεις για τους ρυθμούς φυσικής αύξησης κατά περιοχές, να κατασκευάσει διάφορα μοντέλα και να υπολογίσει εισροές και εκροές πληθυσμού. Για παράδειγμα, με την υπόθεση ότι οι επαρχίες της Στερεάς είχαν αντίστοιχη φυσική αύξηση πληθυσμού με τις ορεινές επαρχίες Παρνασσίδος, Δωρίδος και Ναυπακτίας προκύπτει ότι η Στερεά ήταν «κλειστό σύστημα» με ελάχιστες διαρροές, προφανώς προς την Αττική. Αντίστοιχα, υποθέτοντας ότι οι επαρχίες της Πελοποννήσου είχαν αύξηση αντίστοιχη με αυτή της επαρχίας Ολυμπίας (επαρχία που δεν μπορεί να αποτέλεσε τόπο εποικισμού μια που δεν διακρίνεται για τη γονιμότητά της κι ούτε είναι γνωστή ως πηγή μεταναστευτικών ρευμάτων γενικότερα), δηλαδή 1,3% το χρόνο (φυσική αύξηση), τότε προκύπτει πως «λείπουν» από την Πελοπόννησο περίπου 25.000 άτομα που τα απορρόφησε η Αθήνα και το εξωτερικό. Αν τα νησιά είχαν ίδιους ρυθμούς με την Πελοπόννησο, τότε απ' αυτά «λείπουν» περίπου 20.000. Αν πάρουμε υπ' όψη μας την αύξηση της Αθήνας, «λείπουν» από το σύνολο της χώρας κάπου 20.000 που πρέπει να κινήθηκαν προς το εξωτερικό. Όμως αυτές οι υποθέσεις είναι εξαιρετικά μετέωρες και επισφαλείς από τη στιγμή που είναι ήδη δεδομένο πως υπάρχουν διαφοροποιήσεις στη φυσική αύξηση κατά περιοχές.

ΧΑΡΤΗΣ 4

Ετήσιος ρυθμός μεταβολής πληθυσμού, 1861-1896



Ως προς τη δημογραφία, η αύξηση του πληθυσμού στα όρια του πρώην οθωνικού βασιλείου (Στερεά, Πελοπόννησος, Κυκλάδες, Σποράδες) θα ξεπεράσει ακόμη και τους εξαιρετικά υψηλούς ρυθμούς της προηγούμενης περιόδου. Στη διάρκεια της τριακονταπενταετίας, ο πληθυσμός θα φτάσει το 1.770.000, θα αυξηθεί δηλαδή κατά 62% – αριθμοί που αντιστοιχούν σε ετήσιο ρυθμό 1,4% έναντι 1,3% κατά την προηγούμενη περίοδο. Η Αττική, με ετήσιο ρυθμό 3,7%, κρατά ξανά τα πρωτεία. Η υπόλοιπη Στερεά έχει μειώσει την ταχύτητα της δημογραφικής της επέκτασης: με 1,3% το χρόνο βρίσκεται στα ίδια ακριβώς επίπεδα με την Πελοπόννησο. Τα νησιά χάνουν προφανώς πληθυσμό με μεγαλύτερους ρυθμούς από πριν, αφού τώρα εμφανίζουν ποσοστό αύξησης μόλις 0,2% το χρόνο έναντι 0,4% κατά την προηγούμενη περίοδο: στη διάρκεια της τριακονταπενταετίας που εξετάζουμε ο πληθυσμός τους θα αυξηθεί μόλις κατά 12.000.

Ο Χάρτης 4 δείχνει την εξέλιξη αναλυτικά κατά επαρχίες. Με την περιέργη εξαίρεση της Ευρυτανίας, όλοι οι υπόλοιποι ορεινοί όγκοι καταρρέουν πληθυσμιακά. Η ημισέληνος της σταφίδας, που ξεκινά από την Κόρινθο και φθάνει ως την Πυλία, τα βόρεια και δυτικά παράλια της Πελοποννήσου δηλαδή, ακολουθούν την Αττική, αλλά από αρκετή απόσταση, στην αύξηση του πληθυσμού. Από τις επαρχίες της Στερεάς μόνο η γειτονική προς την Αθήνα Μεγαρίς και η Τριχωνίς, ο κάμπος του Αγρινίου δηλαδή, βρίσκονται μέσα στις δέκα πρώτες επαρχίες με τη μεγαλύτερη πληθυσμιακή αύξηση.

Η εγκατάλειψη των ορεινών όγκων χάριν της πεδιάδος είχε αρχίσει στην Πελοπόννησο από την οθωνική ήδη περίοδο, όπως είδαμε από το Χάρτη 2, ενώ αντίθετα σε ορισμένα από τα βουνά της Ρούμελης αυξανόταν ο πληθυσμός με γρήγορους ρυθμούς εκείνη την εποχή. Σ' αυτή τη φάση όλες οι ορεινές επαρχίες και τα νησιά είναι ολοφάνερο πως τροφοδοτούν τις γειτονικές τους πεδινές και την Αθήνα ή τα παράλια της Ανατολικής Μεσογείου αντίστοιχα.¹³ Αλλά και τα νησιά του Ιονίου αποτελούν κι αυτά πληθυσμια-

13. Ως προς την Ευρυτανία με βάση τις απογραφές 1861 - 1896 έχουμε την εξής εικόνα για την πληθυσμιακή εξέλιξή της:

Περίοδος:	1861 - 1870	1870 - 1879	1879 - 1889	1889 - 1896
Ετήσια μεταβολή %:	2,48	0,58	0,35	2,78

Πρόκειται για μεταβολές τις οποίες πρέπει να επηρεάζουν όχι μόνο τα λάθη καταγραφών αλλά και το γεγονός ότι σημαντικό μέρος του πληθυσμού της είναι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι και γεωργοί. Επομένως το πού καταγράφονται εξαρτάται από τις προδιαγραφές και την εποχή που γίνεται η απογραφή, αφού το χειμώνα βρίσκονται στους κάμπους και τα καλοκαίρια στα βουνά.

κούς πομπούς προς τη Δυτική Στερεά και Πελοπόννησο, όπως και η Ήπειρος. Από την επιτόπια έρευνά μας στη Ζαβέρδα (Πάλαιρο), παράλια κοινότητα του Ξηρομέρου, προκύπτει πως από τα 149 σόγια που υπάρχουν σήμερα στο χωριό, 83 δημιουργήθηκαν από εποίκους στη διάρκεια του 19ου αιώνα. Απ' αυτά 28 έλκουν την καταγωγή τους από τα γειτονικά Επτάνησα και 24 από τη γειτονική Ήπειρο (Ψυχογιός - Παπαπέτρον, 1985, 63). Ενδιαφέρουσα περιγραφή για τις διαδικασίες εποικισμού της Ηλείας (που έρχεται δεύτερη μετά την Αττική ως προς τον ρυθμό αύξησης του πληθυσμού της την περίοδο 1861-1896 με 2,0% το χρόνο έναντι 3,7% της Αττικής) βρίσκουμε στο βιβλίο του δάσκαλου Αδαμ. Καράμπελα (1963) που περιγράφει τη δημιουργία του χωριού Χάβαρι από κτηνοτρόφους εποίκους της Λάστας της Γορτυνίας που την εγκαταλείπουν οι κάτοικοί της «διά το άγονον και ανεπαρκές» του εδάφους της (Ψυχογιός - Παπαπέτρον, 1985, 67). Και στις δύο περιπτώσεις έχουμε να κάνουμε κυρίως με μετακινήσεις *ολόκληρων οικογενειών* που εγκαταλείπουν τα χωριά τους κι αναζητούν καινούργια — φυσικά για τις μετακινήσεις προς τα μεγάλα αστικά κέντρα και κυρίως την Αθήνα δεν ισχύει αυτός ο κανόνας παρά πολύ αποδυναμωμένος. Υπηρέτριες κι υπηρέτες υπάρχουν χιλιάδες στην Αθήνα — αλλά αυτοί αποτελούν πρωιμότερα φαινόμενα μιας διαδικασίας που θα γίνει μαζική στις αρχές του 20ου αιώνα.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, τα επίσημα στοιχεία που υπάρχουν δίνουν εξαιρετικά χαμηλούς ρυθμούς φυσικής αύξησης του πληθυσμού για την περίοδο 1861-1896. Συγκεκριμένα, οι αριθμοί που προκύπτουν από τις επίσημες εκδόσεις της εποχής εκείνης έχουν ως εξής με βάση τα στοιχεία που έδιναν τα ληξιαρχεία:

Περίοδος	Γεννήσεις (% πληθυσμού)	Θάνατοι (% πληθυσμού)	Διαφορά (φυσική αύξηση %)
1860 - 1864	2,87	2,06	0,87
1865 - 1869	2,89	2,13	0,76
1870 - 1874	2,83	2,12	0,71
1875 - 1879	2,76	1,90	0,86
1880 - 1884	2,55	1,87	0,48
1885	2,85	1,99	0,86

Πηγή: Τσαούσης, 1971, 178.

Ο Βαλαώρας (Valaoras, 1960) είναι ο μόνος, απ' όσο ξέρω, που προσπάθησε να διορθώσει τα σχετικά στοιχεία στηριζόμενος στα αποτελέσματα των απογραφών, στην κατανομή του πληθυσμού κατά κλάσεις ηλικιών και σε

μοντέλα πληθυσμιακής ανάπτυξης ανάλογα με την «ελπίδα ζωής» των διαφόρων ηλικιών. Παραθέτω παρακάτω τα συμπεράσματά του σχετικά με τα αντίστοιχα μεγέθη:

Περίοδος	Γεννήσεις (% πληθυσμού)	Θάνατοι (% πληθυσμού)	Διαφορά (φυσική αύξηση %)
1860 - 64	3,86	2,65	1,21
1865 - 69	3,91	2,48	1,43
1870 - 74	3,98	2,44	1,54
1875 - 79	4,04	2,42	1,62
1880 - 84	4,08	2,53	1,55
1885 - 89	4,04	2,47	1,57
1890 - 94	3,90	2,33	1,57
1895 - 99	3,71	2,18	1,53

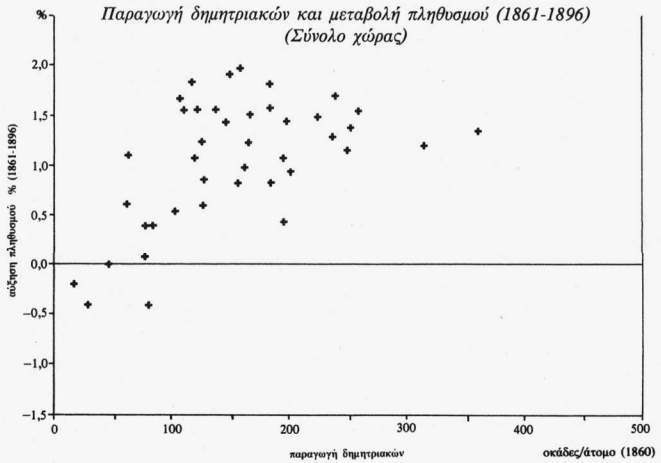
Πηγή: Valaoras, 1960, 132.

Τόσο οι εκτιμήσεις του Βαλαώρα όσο και τα επίσημα στοιχεία αναφέρονται στο σύνολο της χώρας, περιλαμβάνουν δηλαδή και τα Επτάνησα μετά το 1864 όπως και τη Θεσσαλία μετά το 1881, δηλαδή περιλαμβάνουν τη γονιμότητα/θνησιμότητα κι αυτών των περιοχών και έχουμε ήδη δει πως τοπικές ιδιομορφίες ως προς αυτά τα μεγέθη δεν μπορούν ν' αποκλειστούν. Επειδή όμως οι περιοχές που μελετάμε συγκεντρώνουν σχεδόν τα 3/4 του πληθυσμού του κράτους οι διαφορές δεν μπορεί να είναι πολύ μεγάλες. Με βάση τις εκτιμήσεις του λοιπόν ο Βαλαώρας καταλήγει στο συμπέρασμα πως *μέχρι το 1890 η καθαρή εισροή ή εκροή πληθυσμού «είναι μηδενική ή σχεδόν μηδέν»* (Valaoras, 1960, 132, Πίνακας 3).

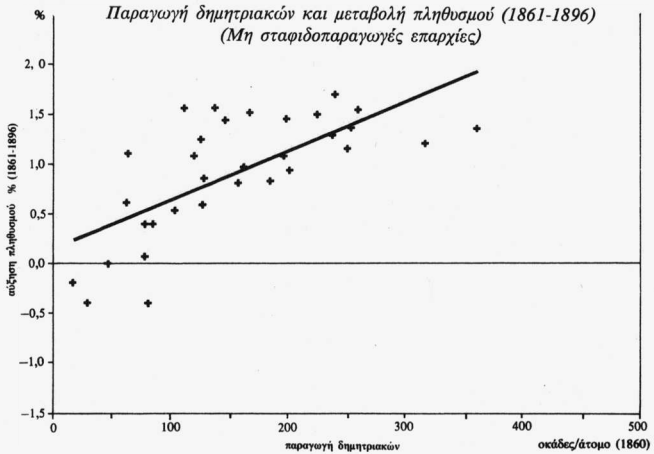
Φυσικά, το συμπέρασμα του Βαλαώρα δεν αποκλείει το να υπάρχει μετανάστευση προς την Ελλάδα από τις υπό τουρκική κυριαρχία περιοχές ούτε αποκλείει τη μετανάστευση εκτός των ορίων της, προς τις παροικίες της Μεσογείου ή αλλού, δεδομένου ότι μηδενικό συνολικό αποτέλεσμα των δύο φαινομένων δεν συνεπάγεται βέβαια ότι και τα δύο είναι μηδενικά.¹⁴ Δεν υπάρχουν όμως στοιχεία για να στηρίξουμε υποθέσεις σχετικά με το εύρος

14. Ο Μανσόλας, προλογίζοντας την επίσημη δημοσίευση των αποτελεσμάτων της απογραφής του 1879 στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* (5/25 Ιουλίου 1879) αναφέρει ότι η μεγάλη αύξηση του πληθυσμού μεταξύ 1870 και 1879 οφείλεται κυρίως στους «ετεροδημότες και αλλοδαπούς». Το πώς είναι δυνατό οι ετεροδημότες να αυξάνουν τον πληθυσμό της χώρας δεν είναι τόσο φανερό· ως προς τους αλλοδαπούς δεν διευκρινίζει αν εννοεί τους παροίκους που έρχονται στην Ελλάδα και εγκαθίστανται ή γενικότερα τους οποιουσδήποτε ξένους που βρίσκονταν στη χώρα.

ΣΧΗΜΑ 2



ΣΧΗΜΑ 3



αυτών των δύο ρευμάτων που αλληλεξουδετερώνονται. Είμαστε λοιπόν υποχρεωμένοι να τα αγνοήσουμε — όπως άλλωστε κάνουν κι οι ελλαδικές πηγές της εποχής, που προφανώς τα θεωρούσαν ασήμαντα σε σύγκριση με τα ρεύματα εποικισμού του εσωτερικού χώρου που μελετάμε εδώ. Η μετανάστευση ως μαζικό φαινόμενο και ως κρίσιμο πρόβλημα για την Ελλάδα του 19ου αιώνα θα εμφανιστεί μετά το 1900 (Ρέπουλης, 1912, 6), και θα τη διαπραγματευτούμε στην αμέσως επόμενη περίοδο (1896 - 1920) που θα μελετήσουμε.

Ποιες είναι οι αιτίες που νησιώτες και βουνίσιοι εγκαταλείπουν τους τόπους που γεννήθηκαν κι εγκαθίστανται σε νέους; Φταίει το «άγονο και ανεπαρκές» έδαφος της Λάστας, γράφει ο Καράμπελας (1963, 6), αυτή είναι η αιτία που οι Λασταίοι θα ιδρυσουν τρία νέα χωριά (Χάβαρι, Λαστέικα Πύργου, Λαστέικα Καλύβια ή Καρβούνι στη Γορτυνία κοντά στην κοιτίδα τους Λάστα), εγκαταλείποντας το δικό τους. Άγονο και ανεπαρκές βέβαια όχι απόλυτα αλλά σε σχέση με τον πληθυσμό που πρέπει να ζήσει καλλιεργώντας αυτό το έδαφος· η ανεπάρκεια και η γονιμότητα έχουν υποκειμενικές διαστάσεις, καθορίζονται από τη βασική αναγκαιότητα της ζωάρκειας, της εξασφάλισης από την οικογένεια των αναγκαιών για τη συντήρησή της. Ο στόχος της ζωάρκειας αποτελεί κυρίαρχο στοιχείο της πρακτικής των αγροτικών νοικοκυριών και είναι καθοριστικός για τη κατανόηση της δυναμικής τους, για την κατανόηση της αλληλεπίδρασης του οικιακού σχηματισμού με τις κυρίαρχες συνιστώσες του κοινωνικού σχηματισμού.

Απ' αυτή την άποψη τα Σχήματα 2 και 3 έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Δείχνουν τη σχέση μεταξύ ρυθμού μεταβολής του πληθυσμού όλων των επαρχιών (Σχήμα 2) και των μη σταφιδοπαραγωγών επαρχιών (Σχήμα 3) κατά την περίοδο 1860 - 1896 με την κατ' άτομο καθαρή παραγωγή δημητριακών κατά το 1860.¹⁵ Η γραμμική σχέση που υπάρχει ανάμεσα στα δύο αυτά μεγέθη είναι εμφανής (τουλάχιστον στο Σχήμα 3) χωρίς να είναι απόλυτη, και τη συνοψίζει (στο Σχήμα 3 γιατί στο Σχήμα 2 απαιτούνται 2 μεταβλητές για την ερμηνεία του) η ευθεία παλινδρόμησης που προκύπτει από τη συσχέτισή τους.¹⁶ Η παρατήρηση αυτή βοηθά νομίζω να κατανοήσουμε τις μετα-

15. Στις μη σταφιδοπαραγωγές επαρχίες περιελήφθησαν οι Μεσολογγίου και Ναυπακτίας, παρ' όλο που το 1860 έχουν αξιόλογη παραγωγή, γιατί στη συνέχεια εγκαταλείπουν την καλλιέργεια της σταφίδας (τα σχετικά στοιχεία βρίσκονται στο στατιστικό παράρτημα στο τέλος της εργασίας). Αντίθετα, η επαρχία Καλαβρύτων εντάχθηκε στις σταφιδοπαραγωγές γιατί στις αρχές του 20ού αιώνα παράγει αναλογικά τις ίδιες ποσότητες σταφίδας με την Ηλεία ή την Αιγιάλεια. Για τις επαρχίες της Μάνης (Γυθείου και Οιτύλου) δεν υπάρχουν στοιχεία για την παραγωγή τους μια και πλήρωναν μόνο φόρους εξαγωγής. Η Αττική βέβαια δεν έχει περιληφθεί στους υπολογισμούς.

16. Η ευθεία παλινδρόμησης του Σχήματος 3 έχει ως εξίσωση την $Y = 0,007X + 0,85$ όπου Y ο ετήσιος ρυθμός αύξησης του πληθυσμού (%) για την περίοδο 1861 - 1896 και X η ποσότητα δημητριακών που αντιστοιχεί κατ' άτομο, μετά την αφαίρεση του αναγκαίου σπό-

βολές που δείχνει ο Χάρτης 4, από τον οποίο προκύπτει με σαφήνεια μόνο η πληθυσμιακή άνοδος των σταφιδοπαραγωγών περιοχών: η πληθυσμιακή εξέλιξη των υπόλοιπων επαρχιών ερμηνεύεται σε σημαντικό βαθμό (κατά 50% με βάση τη συσχέτιση που υπολογίσαμε) από την ποσότητα ψωμιού που μπορούν να προσφέρουν στους κατοίκους τους. Το νησί και το βουνό δεν προσλαμβάνονται «γεωγραφικά» από τους χωρικούς του 19ου αιώνα, δεν είναι οι χώροι κοντά στη θάλασσα ή αυτοί όπου κυριαρχούν τα δάση: νησί ή βουνό σημαίνει περιοχές που το κριθάρι, το αραποσίτι ή το στάρι που παράγουν φτάνει για να καλύψει τις ανάγκες των κατοίκων μόνο για μερικούς, συνήθως ούτε τους μισούς, μήνες του χρόνου. Γι' αυτούς τους πληθυσμούς ισχύει κατ'εξοχήν η παρατήρηση του Tawney (1966, 77), ότι δηλαδή «υπάρχουν περιοχές όπου η κατάσταση του αγροτικού πληθυσμού είναι ίδια με του ανθρώπου που βρίσκεται συνεχώς βυθισμένος στο νερό μέχρι τα χείλη κι αρκεί ένα μικρό κυματάκι για να τον πνίξει». Σύμφωνα με τους «οικογενειακούς προϋπολογισμούς» που διαθέτουμε για τον 19ο αιώνα, το αραποσίτι (που είναι το βασικό δημητριακό για τη διατροφή των χωρικών, το σταρένιο ψωμί είναι είδος πολυτελείας) αντιπροσωπεύει το 50-70% των «δαπανών» — δηλαδή των ειδών που καταναλώνει η οικογένεια εκφρασμένων σε δραχμές (Ανώνυμος, 1855, 56· Στατιστική της Γεωργίας, 1864, κζ· Χαλικιόπουλος, 1880, 73).

ρου, εκφρασμένη σε οκάδες. Οι ποσότητες έχουν υπολογιστεί με βάση τα στοιχεία της Στατιστικής της Γεωργίας του 1860. Ο συντελεστής συσχέτισης είναι 0,71, το $R^2 = 0,5$, το $F = 30,3$ και το επίπεδο σημαντικότητας μικρότερο του 0,0001. Ως κριτήριο για την αποδοχή μεταβλητών στην εξίσωση χρησιμοποιήθηκε το επίπεδο σημαντικότητας του F με περιορισμό να είναι καλύτερο του 0,01.

Οι συντελεστές συσχέτισης του ετήσιου ρυθμού μεταβολής του πληθυσμού και της κατά κεφαλήν παραγωγής για τα διάφορα προϊόντα και για τα ζώα είναι:

Δημητριακά	0,71	επίπεδο σημαντικότητας	0,001
Λάδι	-0,07	»	»
Κρασί	0,35	»	»
Βόδια	0,69	»	0,001
Γιδοπρόβατα	0,55	»	0,001
Άλογα	0,48	»	0,001

Η συσχέτιση με τον αριθμό βοδιών δεν εκφράζει παρά την παραγωγή δημητριακών: τα δύο μεγέθη (βόδια - δημητριακά) είναι ισχυρά συσχετισμένα μεταξύ τους ($R = 0,80$), μια που καλλιέργεια δημητριακών χωρίς βόδια δεν νοείται για την εποχή. Η συσχέτιση με τα άλογα προκύπτει από την ισχυρή συσχέτιση που έχουν τα τελευταία με τα γιδοπρόβατα ($R = 0,85$), έμμεση απόδειξη του ότι τα άλογα εκείνη την εποχή τα έχουν οι κτηνοτρόφοι. Πρέπει να σημειώσουμε πως η «εξανγκαστική», χωρίς κριτήριο, προσθήκη όλων των άλλων ή και ορισμένων από τις μεταβλητές δεν βελτιώνει την «ερμηνευτική» αξία της εξίσωσης (το R^2 δηλαδή) παρά κατά μερικά εκατοστά.

Αν περιλάβουμε και τις σταφιδοπαραγωγές περιοχές (Σχήμα 2) τότε οι συσχετίσεις για το σύνολο των επαρχιών (χωρίς την Αττική, το Οίτυλο και το Γύθιο) μεταξύ του ετήσιου

Δεν είναι λοιπόν τυχαίο που το ψωμί, η βασική τροφή του χωρικού τον περασμένο αιώνα, εμφανίζεται να παίζει τόσο σημαντικό ρόλο στον καθορισμό των εποικιστικών ρευμάτων — και μάλιστα σε μια χώρα ελλειμματική σε δημητριακά, που εξαρτά δηλαδή τη διατροφή του πληθυσμού της από τις εισαγωγές και σημαντικό μέρος του πληθυσμού της είναι αναγκασμένο να αγοράζει το αναγκαίο για την μομπούτα του αραποσίτι.

Φυσικά υπάρχει το πρόβλημα ότι η ποσότητα δημητριακών που παράγεται δεν είναι ίδια μ' αυτή που είναι διαθέσιμη για κατανάλωση από τους άμεσους παραγωγούς γιατί μεσολαμβάνουν δΟΣΙΜΑΤΑ προς τους γαιοκτήμονες, φόροι, εργατικά, δικαίωμα επικαρπίας του κράτους, κτλ. Όμως στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν μας ενδιαφέρουν οι άμεσοι παραγωγοί αλλά το σύνολο του πληθυσμού: το πρόβλημα δηλαδή είναι αν σε κάποια επαρχία «έχουν ψωμί» οπότε θα συρρεύσουν και οι «μέχρι το στόμα στο νερό» ανεξάρτητα από τη σχέση εκμετάλλευσης που θα αντιμετωπίσουν για να δουλέψουν στην αρχή στο θερισμό, μετά παρασποριάρηδες, κατόπιν σέμπροι ή και κολίγοι. Άλλωστε, αν αναφερθούμε στην εποχή πριν αρχίσει η διανομή των εθνικών γαιών (1871) και πριν οι φόροι για τα δημητριακά γίνουν σταθεροί (1881), η κατάσταση ως προς την αναλογία του προϊόντος που αποσπάται από τον άμεσο παραγωγό δεν είναι πολύ διαφορετική στις περιοχές «μικροϊδιοκτησίας»

ρυθμού αυξήσεως του πληθυσμού για την περίοδο 1861-1896 και την κατ' άτομο παραγωγή ή αριθμό ζώων είναι οι εξής:

Δημητριακά	0,52	επίπεδο	σημαντικότητας	0,001
Σταφίδα	0,40	»	»	0,01
Λάδι	-0,03	»	»	απαράδεκτο
Κρασί	0,35	»	»	»
Βόδια	0,50	»	»	0,001
Γιδοπρόβατα	0,43	»	»	0,01
Άλογα	0,44	»	»	0,01

Η συσχέτιση με τη σταφίδα και τα γιδοπρόβατα πάσχει από το χειρότερο επίπεδο σημαντικότητας: αν επιχειρήσουμε πολλαπλή παλινδρόμηση με τις παραπάνω μεταβλητές (με τη μέθοδο της διαδοχικής ενσωμάτωσης και με αποδεκτή πιθανότητα του F για την ενσωμάτωση 0,01 — με τα ίδια δηλαδή κριτήρια όπως και στην προηγούμενη περίπτωση) το πρόγραμμα «κρατά» μόνο τα δημητριακά και τη σταφίδα και προκύπτει η συνάρτηση

$$Y = 6,9 \times 10^{-3}X + 5,5 \times 10^{-5} Z + 0,13$$

όπου X η καθαρή ποσότητα δημητριακών και Z η ποσότητα σταφίδας σε οκάδες κατ' άτομο. Ο συντελεστής R_M είναι 0,71, το $R^2_M = 0,50$, το $F = 18,9$ και το επίπεδο σημαντικότητας μικρότερο του 0,0001. Η συνάρτηση που προκύπτει δηλαδή έχει ακριβώς ίδια χαρακτηριστικά με την προηγούμενη και αναφέρεται στο σύνολο της χώρας χρησιμοποιώντας δύο μεταβλητές (δημητριακά - σταφίδα), ενώ η προηγούμενη αναφέρεται μόνο στις μη σταφιδοπαραγωγές επαρχίες χρησιμοποιώντας μόνο μία μεταβλητή (δημητριακά). Και σ' αυτήν την περίπτωση η ένταξη ορισμένων ή και όλων από τις υπόλοιπες μεταβλητές δεν βελτιώνει τη συσχέτιση παρά κατά μερικά εκατοστά. (Οι υπολογισμοί έγιναν με το στατιστικό πρόγραμμα SPSS/PC.)

εθνικών γαιών σε σχέση με τις περιοχές των τσιφλικιών: στις πρώτες το κράτος παίρνει το 20-25% της ακαθάριστης παραγωγής (5-10% δεκάτη και 15% επικαρπία). Στις δεύτερες, ο γαιοκτήμονας παίρνει συνήθως το 1/3 της καθαρής παραγωγής, μετά την αφαίρεση δηλαδή της δεκάτης και των εξόδων θερισμού - αλωνισμού. Τα έξοδα αυτά, 15% της ακαθάριστης παραγωγής περίπου, στις περιοχές εθνικών γαιών είναι σε βάρος του καλλιεργητή. Επομένως στις περιοχές των εθνικών γαιών ο χωρικός παίρνει καθαρό το 60-65% του καρπού που παράγει και ο κολίγος 50-53%, ανάλογα με το ύψος της δεκάτης. Σε κάθε περίπτωση, αυτό που ενδιαφέρει τον χωρικό δεν είναι το ποσοστό του προϊόντος που του αποσπούν αλλά αυτό που τελικά μένει στον ίδιο: Ανάμεσα δηλαδή σε μια κατάσταση που του παίρνουν 5 και του μένουν καθαρά 45 κοιλιά στάρι και σε μιαν άλλη που του παίρνουν 30 κοιλιά και του μένουν 60, σαφώς θα προτιμήσει τη δεύτερη — ιδιαίτερα αν το αναγκάσει για τη ζωάρκεια του νοικοκυριού στάρι είναι 50 ή και παραπάνω κοιλιά. Με αναλογικά πάντως δΟΣΙΜΑΤΑ η μεγαλύτερη παραγωγή εγγυάται και μεγαλύτερη κατανάλωση.

Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι η ανάπτυξη των σταφιδοφόρων επαρχιών αποδεικνύει ότι ο στόχος της ζωάρκειας δεν ισχύει για τις οικογένειες εκείνες που στρέφονται στην καλλιέργεια του κατ' εξοχήν εμπορευματικού αγροτικού προϊόντος της εποχής, της σταφίδας. Τα πράγματα όμως δεν είναι τόσο απλά γιατί *σημασία δεν έχει τόσο η τελική κατάληξη του προϊόντος αλλά η συλλογιστική που ρυθμίζει την παραγωγή του*. Το γεγονός ότι υποχρεωτικά ένα μέρος της παραγωγής δημητριακών εμπορευματοποιείται (είτε μέσω των δοσιμάτων προς το γαιοκτήμονα, είτε μέσω της φορολογίας, είτε επειδή, σε ελάχιστες επαρχίες, η παραγωγή υπερκαλύπτει τις καταναλωτικές ανάγκες των άμεσων παραγωγών) δεν συνεπάγεται ότι οι χωρικοί μετατρέπονται σε εμπορευματοπαραγωγούς — έστω και «απλούς», κατά την ορολογία του Μαρξ (1954, 61 - 84). Στόχος της οικιακής παραγωγής σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα παραμένει η δημιουργία «αξιών χρήσης» για την κάλυψη των αναγκών του οίκου, των αναγκών επιβίωσης και αναπαραγωγής. Στο βαθμό που ο οίκος δεν είναι αυτάρκης, και σπάνια μόνο καταφέρει να είναι, θα καταφύγει στις ανταλλαγές που μια τους μορφή είναι και η εμπορευματική. Σε όλες τις μορφές των ανταλλαγών όμως οι σχέσεις μεταξύ των συναλασσομένων δεν καθορίζονται από την «εργασιακή αξία» των ειδών που κυκλοφορούν αλλά από τις συγκεκριμένες ανάγκες τους για τις «αξίες χρήσης» που τους λείπουν, όπως συμβαίνει πάντα στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες. Ιδιαίτερα για τις εμπορευματικές ανταλλαγές της μορφής «εμπόρευμα Α — χρήμα — εμπόρευμα Β», ο κάτοχος του χρήματος και του «εμπορεύματος Β» ποτέ δεν είναι άμεσος παραγωγός: πρόκειται σχεδόν πάντα για τον τοκογλύφο που ταυτόχρονα είναι και έμπορος.

Οι σταφιδοφόρες επαρχίες είναι πολύ λίγες και δεν μπορούμε να ελέγξουμε στατιστικά τη σημασία που έχουν για την ανάπτυξη τους χωριστά το στάρι και η σταφίδα. Πρέπει όμως να αναφερθούν συνοπτικά ορισμένα χαρακτηριστικά της σταφιδοκαλλιέργειας που ενισχύουν το επιχείρημα ότι η επιλογή της σταφίδας υπακούει κι αυτή στη λογική της ζωάρκειας. Πρώτο, ότι ποτέ η σταφίδα δεν υπήρξε «μονοκαλλιέργεια»: σε καμιά επαρχία δεν ξεπέρασε ποτέ το 25% των καλλιεργήσιμων εκτάσεων. Δεύτερο, στο επίπεδο του οίκου η σταφίδα αποτελεί παραπληρωματική καλλιέργεια: όπως προκύπτει από τα διανεμητήρια που βρίσκουμε στα συμβολαιογραφικά έγγραφα των Λεχαιών (πρωτεύουσας του Δήμου Μυρτουντιών της επαρχίας Ηλείας, κατ' εξοχήν σταφιδοφόρου περιοχής) στην οικογενειακή περιουσία περιλαμβάνονται πάντα αγροί για την καλλιέργεια δημητριακών, αμπέλια και ελιές. Και στα συμβόλαια εμφύτευσης υπάρχει σχεδόν πάντα ο όρος ότι ένα μέρος του παραχωρούμενου για σταφιδοφυτεία χωραφιού θα χρησιμοποιείται για την καλλιέργεια δημητριακών. Τρίτο, η καλλιέργεια της σταφίδας αποτελεί εναλλακτική λύση στην αδυναμία καλλιέργειας δημητριακών: για τα τελευταία είναι απαραίτητα τα βόδια που και πανάκριβα είναι και σπανίζουν σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Το 1860, σύμφωνα με τα στοιχεία της Στατιστικής δεν αντιστοιχεί ούτε ένα βόδι κατά οικογένεια και για το αλέτρι χρειάζονται δύο. Για τη σταφίδα αρκεί ουσιαστικά μια αξίνα. Τέλος πρέπει να σημειώσουμε ότι η επέκταση των σταφιδοφυτειών γίνεται ουσιαστικά στο χώρο των «εθνικών γαιών» από τους κατοίκους των ορεινών περιοχών που εποικίζουν τους κάμπους, κατά το πρότυπο των Λασταίων που προαναφέραμε. Από το 1871 και μετά όμως, με τη διανομή των εθνικών γαιών, οι χωρικοί είναι αναγκασμένοι να τις εξαγοράσουν με χρήμα. Η ανάγκη του χρήματος σπρώχνει φυσικά στην εμπορευματική καλλιέργεια, δηλαδή στη σταφίδα — με στόχο όμως να εξασφαλιστεί η γη που είναι αναγκαία για τη ζωάρκεια της οικογένειας. Ο εκχρηματισμός έχει αποτέλεσμα οι παραδοσιακές πρακτικές να «εκσυγχρονίζονται» ως προς τη μορφή αλλά να διατηρούν την πρωταρχική λειτουργικότητά τους. Η προίκα, για παράδειγμα, λειτουργεί πάντα ως η βασική παραγωγική σχέση στα πλαίσια του οικιακού τρόπου παραγωγής (Ψυχογιός, 1985) αλλά ολοένα και περισσότερο εκχρηματίζεται — γεγονός που έχει σημαντικές επιπτώσεις στην εξέλιξη του ρεύματος της υπερπόντιας μετανάστευσης που θα εμφανιστεί στη διάρκεια της σταφιδικής κρίσης και θα μελετηθεί στη συνέχεια.

Συνοπτικά, η πληθυσμιακή εξέλιξη της περιόδου 1861-1896 τροποδότησε: α) την «ελληνική δύση», τις σταφιδοπαραγωγές επαρχίες του Μοριά δηλαδή, β) τους κάμπους και τα οροπέδια που εξασφάλιζαν περισσότερο ψωμάκι στους κατοίκους τους και γ) τη μελλοντική «περιφέρεια πρωτεύουσας». Η πληθυσμιακή κινητικότητα που παρατηρείται είναι εσωτερική, δεν επηρεά-

ζεται σημαντικά από ρεύματα εισροής ή εκροής.¹⁷ Ο Χάρτης 5 δείχνει ποια είναι η κατάσταση πριν αρχίσει το μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα προς την Αμερική. Η Στερεά παραμένει πάντα αραιοκατοικημένη σε σχέση με την Πελοπόννησο και μόνο το Μεσολόγγι από τους πεδινούς χώρους πλησιάζει στους εθνικούς μέσους όρους. Στην Πελοπόννησο οι αλλαγές είναι πολύ πιο σημαντικές: οι δυτικές επαρχίες έχουν σαφέστατα διαφοροποιηθεί από τις ανατολικές και μόνο η Κορινθία αποτελεί εξαίρεση στην πυκνοκατοικημένη ημισέληνο της σταφίδας. Οι αλλαγές δεν μπορεί να πει κανείς πως είναι δραματικές, οι μετακινήσεις στην κλίμακα της πυκνότητας είναι βαθμιαίες, ποιοτικά άλματα δεν εμφανίζονται. Αν σκεφθούμε πως, σύμφωνα με τα στοιχεία του Καράμπελα (1963), οι Λασταίοι χρειάστηκαν 50 χρόνια μέχρις ότου αποφασίσουν να εγκαταλείψουν οριστικά το ορεινό χωριό τους και καλλιεργούσαν όλη αυτή την περίοδο τα χωράφια και στον κάμπο και στο βουνό, μπορούμε να πούμε πως η διστακτικότητα μάλλον κυριαρχούσε στις μετακινήσεις παρά η τόλμη.

III. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1896 - 1920

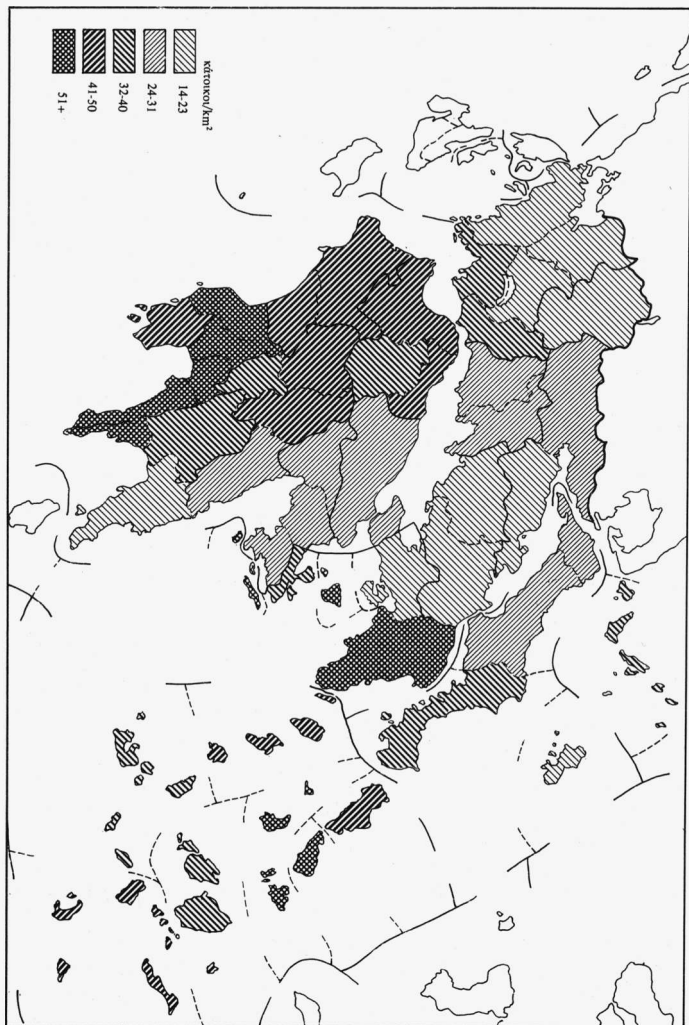
*Την ξενιτιά, την αρφανά, την πίκρα, την αγάπη,
τα τέσσερα τα ζήγασαν, βαρύτερα είν' τα ξένα.
Ο ξένος εις την ξενιτιά πρέπει να βάνη μαύρα,
για να ταιριάξη η φορεσιά με της καρδιάς τη λάβρα.
(Πολίτου, Εκλογές..., 199)*

Πρόκειται για περίοδο που αρχίζει με μια ήττα και τελειώνει με μια καταστροφή· στο ενδιάμεσο έχει σχεδόν διπλασιαστεί η έκταση κι ο πληθυσμός της χώρας, έχουν γίνει επαναστάσεις, κινήματα, νικηφόροι πόλεμοι. Από δημογραφική άποψη όμως αυτά που επηρέασαν περισσότερο το χώρο της «παλιάς Ελλάδας» που μελετάμε ήταν η υπερπόντια μετανάστευση και τα θύματα που προκάλεσε ο αποκλεισμός της χώρας στη διάρκεια του πρώτου παγκοσμίου πολέμου και η γρίπη του 1918 (Valaoras, 1960, 126 - 127). Ο Χάρτης 6 δείχνει πώς επέδρασαν όλα αυτά στους ρυθμούς των πληθυσμιακών μεταβολών: 20 περίπου επαρχίες παρουσιάζουν μείωση του πληθυσμού τους σε σχέση με το 1896, κάτι που μέχρι τότε ήταν σχεδόν αποκλειστικό «προνό-

17. Ριζικά διαφορετικές απόψεις προς αυτές που εκτέθηκαν εδώ εκφράζουν ο Τσουκαλάς (1977, 106) και ο Τσαούσης (Tsaousis, 1976): ο πρώτος δέχεται ότι υπήρχαν περίπου 180.000 Έλληνες υπήκοοι στο εξωτερικό στα τέλη του 19ου αιώνα και ο δεύτερος υπολογίζει στο ίδιο ύψος όσους ήρθαν από τις παροικίες και εγκαταστάθηκαν στην ελεύθερη Ελλάδα στη διάρκεια της δεύτερης πενήκονταετίας του ίδιου αιώνα.

Ποσότητα παρθηθίου, 1896

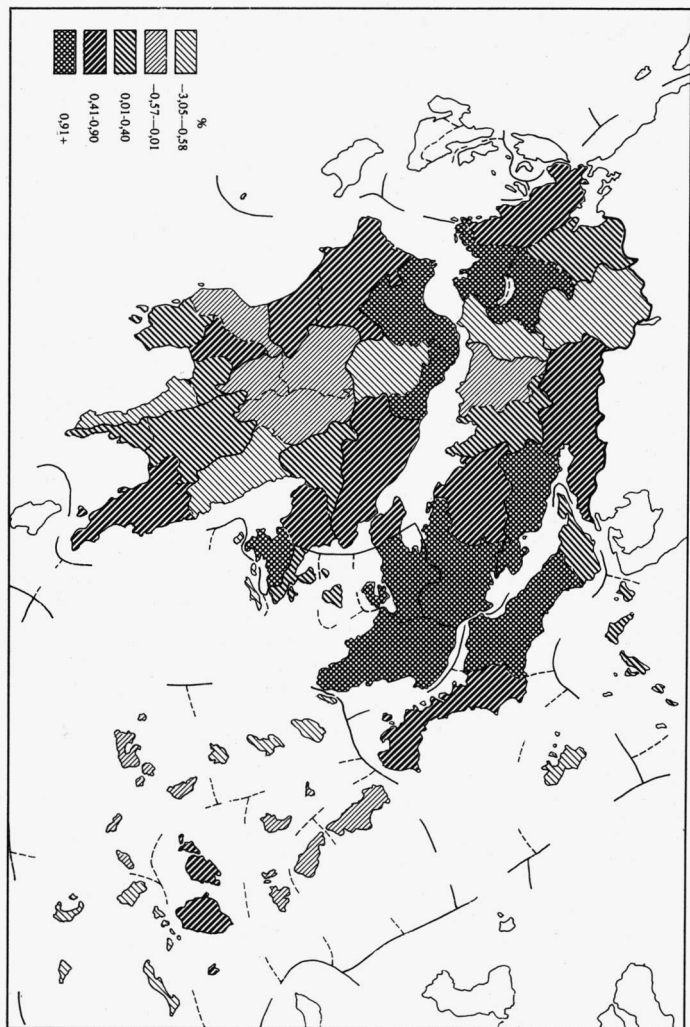
ΧΑΡΤΗΣ 5



μιο» των νησιών. Βλέποντας συνολικά τον ετήσιο ρυθμό αύξησης (0,84%) η κατάσταση δεν φαίνεται τόσο καταστροφική αφού είναι περίπου ίσος με τα δύο τρίτα του ρυθμού της περιόδου 1861-1896 (1,38%). Όμως αυτό το 0,84% προέρχεται κυρίως από την αύξηση του πληθυσμού της Αττικής: από 300.000 θα φθάσει 500.000, ενώ ο πληθυσμός της παλιάς Ελλάδας συνολικά θα φθάσει από 1.935.000 σε 2.165.000. Δηλαδή από τις 230.000 που αυξήθηκε ο πληθυσμός στα όρια του πρώην οθωμανικού βασιλείου, η Αττική παίρνει τις 200.000, το 87%. Μεταξύ 1861 και 1896 ο πληθυσμός στα ίδια όρια είχε αυξηθεί κατά 675.000, από τις οποίες η Αττική είχε απορροφήσει τις 160.000, δηλαδή το 24%. Η υπόλοιπη Στερεά μόλις έχει το μισό ετήσιο ποσοστό αύξησης σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο (0,62 έναντι 1,30%), της Πελοποννήσου έχει πέσει στο ένα πέμπτο (0,26% έναντι 1,30%).

Το τι κόστασαν στον ελληνικό πληθυσμό η γρίπη και ο αποκλεισμός δεν είναι γνωστό, αντίθετα για τη μετανάστευση έχουμε αρκετά στοιχεία. Όπως προκύπτει από τα Σχήματα 4 και 5 μέχρι το 1900 οι αναχωρήσεις δεν ξεπερνούν τις 15.000· το 1910 έχουν φθάσει τις 190.000 και το 1921 τις 415.000 (*Έκθεσις...*, 1906 και Polyzos, 1947, 50). Μετά το 1922 οι αναχωρήσεις θα σταθεροποιηθούν σε εξαιρετικά χαμηλά επίπεδα λόγω των περιορισμών που θα τεθούν από τις υπερπόντιες χώρες — σε ορισμένες φάσεις μάλιστα οι παλιννοστούντες είναι περισσότεροι από αυτούς που φεύγουν (Polyzos, 1947, 76 - 79). Όμως και πριν το 1920 υπήρχαν επιστροφές και επομένως ο αριθμός των αναχωρήσεων δεν εκφράζει τις πραγματικές πληθυσμιακές απώλειες της χώρας: κατά τον Πολύζο την περίοδο 1908-1921 επί 274.192 αναχωρήσεων καταμετρήθηκαν 151.288 επιστροφές, δηλαδή το 55% των αναχωρήσεων. Υποστηρίζει όμως πως το σύνηθες ποσοστό επιστροφών ήταν της τάξεως του 25% (Polyzos, 1947, 53). Ο Βαλαώρας υπολογίζει πως μέχρι το 1912 οι καθαρές πληθυσμιακές απώλειες της χώρας ήταν περίπου 250.000 και αντιπροσώπευαν το 8,7% του συνολικού πληθυσμού της — αριθμός που φαίνεται υπερβολικός με βάση τα επίσημα στοιχεία, τα οποία αναφέρουν 240.000 αναχωρήσεις από τις οποίες πρέπει ν' αφαιρέσουμε την παλιννόστηση (Valaoras, 1960, 126), η οποία όμως πήρε μεγάλες διαστάσεις το 1912-13, όταν πολλοί από τους μετανάστες επέστρεψαν για να πολεμήσουν στους βαλκανικούς πολέμους.

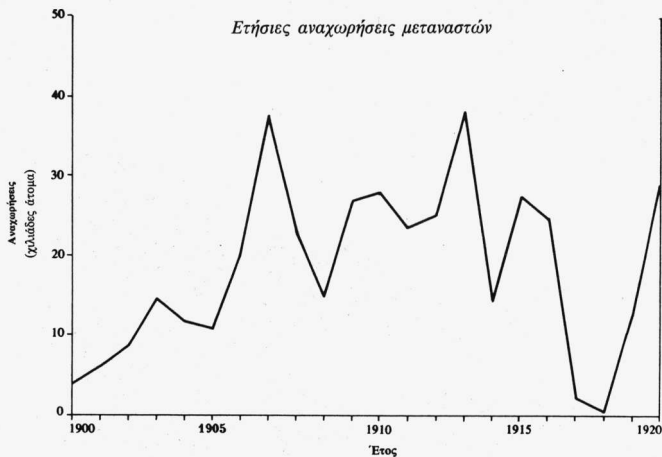
Η μετανάστευση είναι επιλεκτική ως προς τα φύλα και τις ηλικίες: 90% των μεταναστών είναι άνδρες και ένα ίσο ποσοστό ανήκει στην κλάση ηλικιών 15 - 44 χρονών ενώ κάτω των 15 ετών έχουμε 6% και άνω των 45, 4% (Polyzos, 1947, 51). Σύμφωνα με τον Βαλαώρα, η επιλεκτικότητα αυτή είχε αποτέλεσμα τη δραματική μεταβολή της αναλογίας των δύο φύλων στις κρίσιμες για την αναπαραγωγή ηλικίες και θεωρεί τη μετανάστευση υπεύθυνη για την πτώση της γονιμότητας και τη γενικότερη στασιμότητα της ελληνι-



ΧΑΡΤΗΣ 6
Ετήσιος ποσοστό μεταβολής πληθυσμού, 1896 - 1920

ΣΧΗΜΑ 4

Ετήσιες αναχωρήσεις μεταναστών



ΣΧΗΜΑ 5

Σωρευτικό άθροισμα αναχωρήσεων μεταναστών



κής κοινωνίας κατά την περίοδο 1897-1912. Υπολογίζει πως μέχρι το 1912 είχε μεταναστεύσει το 25 - 30% των ανδρών της χώρας που ήταν σε ηλικία 15 - 25 ετών και κατανέμει ως εξής τις αναχωρήσεις:

Ηλικία	Άνδρες		Γυναίκες	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%
10 - 14	27.400	12,3	2.000	6,8
15 - 19	53.000	23,7	8.800	30,0
20 - 24	51.900	23,3	9.200	31,4
25 - 29	39.000	17,5	6.400	21,8
30 - 34	25.400	11,4	2.900	9,9
35 - 39	14.600	6,6	—	—
40 - 44	7.200	3,2	—	—
45+	4.400	2,0	—	—
Σύνολο	222.900	100	29.300	100

Η διαφορά ανάμεσα στο 6% του Πολύζου και το 12% του Βαλαώρα ως προς τις κάτω των 15 ετών ηλικίες οφείλεται στο ότι ο Πολύζος στηρίζεται στις επίσημες στατιστικές ενώ ο Βαλαώρας υπολογίζει τις αναχωρήσεις με βάση τις απώλειες που διαπιστώνει στις διάφορες κλάσεις ηλικιών από τα απογραφικά στοιχεία. Επιπλέον, ο Βαλαώρας αναφέρεται στην περίοδο μέχρι το 1912 ενώ ο Πολύζος μέχρι το 1920. Η μεροληπτικότητα των επίσημων στατιστικών ως προς τις μικρές ηλικίες πρέπει να θεωρείται δεδομένη και οφείλεται στο ότι η αμερικανική νομοθεσία από το 1907 έγινε εξαιρετικά αυστηρή ως προς την είσοδο παιδιών κάτω των 16 χρονών που δεν συνοδεύονταν από τους γονείς τους. (*Φροντιστήριο ...*, 1917, 52· Saloutos, 1964, 51).¹⁸ Στην έκθεση της Επιτροπής της Βουλής που ασχολήθηκε με το θέμα της μετανάστευσης και παραθέτει στοιχεία για την περίοδο μέχρι το 1902, πριν δηλαδή το μεταναστευτικό ρεύμα πάρει πολύ μεγάλες διαστάσεις, το ποσοστό των παιδιών ηλικίας κάτω των 15 είναι κατά μέσο όρο 10% — με μέγιστο το

18. Το βιβλίο στο οποίο παραπέμπουμε ως *Φροντιστήριο* περιέχει κάπου 30 μονογραφίες δευτεροετών φοιτητών της Νομικής, μαθητών του Α.Μ. Ανδρεάδη ο οποίος προλογίζει και την έκδοση, σχετικές με τη μετανάστευση. Παρά το γεγονός ότι αποτελούν «πρωτόλεια», όπως επισημαίνει και ο Ανδρεάδης, περιέχουν πολύτιμες πληροφορίες γιατί οι περισσότεροι αναφέρονται στο τι συνέβη στην ιδιαίτερη τους πατρίδα. Φυσικά, πρέπει να κρατήσει κανείς κάποιες αποστάσεις από εργασίες που γράφτηκαν από φοιτητές που, όπως παντού και πάντα, πρώτο τους μέλημα ήταν «να περάσουν το μάθημα». Για παράδειγμα, υπάρχουν δυο μονογραφίες για την ίδια περιοχή που περιγράφουν διαμετρικά αντίθετα τις συνέπειες της μετανάστευσης στην περιοχή αυτή, την Τεγέα της Αρκαδίας (σ. 84 - 103).

1899 που φθάνει το 13% (*Επιτροπή Βουλής*, 1906). «Βεβαίως αυτή ήτο σημαντική δεδομένου ότι μεταξύ των Ελλήνων δεν παρατηρείται μετανάστευσις οικογενειών· έκτοτε όμως, χάρις εις τα δρακόντεια μέτρα της Αμερικανικής Κυβερνήσεως, ο αριθμός αυτών ηλαττώθη σημαντικώς» παρατηρεί ο φοιτητής του Ανδρεάδη (αντιγράφοντας τον Fairchild, 1911, 113) και παραθέτει στοιχεία του 1909 - 1911 που δείχνουν ότι το ποσοστό των μικρών παιδιών που μεταναστεύουν περιορίστηκε κάτω του 3% (*Φροντιστήριο*, 1917, 6). Στο ίδιο βιβλίο όμως συναντάμε πληθύ περιγραφών για τις διαδικασίες καταστρατήγησης του σχετικού περιορισμού ή των περιορισμών που επέβαλε η ελληνική νομοθεσία το 1915 για λόγους στρατολογικούς και οι οποίοι επέτρεπαν τη μετανάστευση για τις ηλικίες 14 - 20 μόνο μετά την καταβολή εγγυήσεως (σ. 56, 75, 101, 167). Πολλές αναφορές επίσης υπάρχουν για την κατάσταση στην οποία βρίσκονται οι έφηβοι που εργάζονται στα «στιλβωτήρια υποδημάτων» που έχουν ανοίξει Έλληνες στην Αμερική. «Συγγενείς στιλβωτών ίδια υποδημάτων εν Αμερική εγκατεστημένων περιήρχοντο τα χωρία της Τεγέας και αυτόχρομα εστρατολόγουν μείρακας και εφήβους 12 - 18 ετών προοριζομένους διά τα στιλβωτήρια των συγγενών των, παρέστην δε ο ίδιος μάρτυς φυγής πεντηκοντάδος εφήβων» (*Φροντιστήριο*, 1917, 88). Στα στιλβωτήρια οι ομογενείς μεταχειρίζονται «παιδιά μικρά ακόμη τα οποία... έχουν φυσικά πολύ μικροτέρας απαιτήσεις. Αλλ' η πλεονεξία των Ελλήνων ολίγον κατ' ολίγον έφθασεν εις σημείον, ώστε να υποχρεώση τα μικρά αυτά πλάσματα να εργάζωνται 12 και 15 ενίοτε ώρας την ημέραν ... Την απάνθρωπον όμως αυτήν εκμετάλλευσιν δεν ήτο δυνατόν ν' ανεχθή η Αμερικανική κοινωνία και διά τούτο επί πολλά έτη εγένοντο διοικητικά ενέργεια και ανακρίσεις διεξήγοντο και αγώνες διά του τύπου κατά της αθλίας ταύτης καταστάσεως» (*Φροντιστήριο*, 1917, 45), αναφέρεται στο κεφάλαιο το σχετικό με το είδος και τις αιτίες της αντιδράσεως εναντίον των Ελλήνων στην Αμερική που σε ορισμένες περιπτώσεις πήραν τη μορφή πραγματικών πογκρόμ. Η εκμετάλλευση «περισφίγγει ως κλοιός το πλήθος των Ελλήνων μεταναστών, απομυζόσα παν το διά κόπων και μόχθων υπ' αυτών προσκτηθέν», γράφει άλλος. Και δεν αναφέρεται στην «καπιταλιστική» εκμετάλλευση αλλά στη «συγγενική», σ' αυτή που ασκείται «εν τω προσώπω αυτού του συγγενούς ή γνωρίμου», ο οποίος προσλαμβάνει τον έφηβο αντί «μετριωτάτης αμοιβής», τον εμποδίζει να πηγαίνει σε νυχτερινό σχολείο, και τον στέλνει με συνοδεία μετά το τέλος της εργασίας στο «άθλιο ενδιαίτημα, εν ω συνήθως διαβιούσι και πλείστοι άλλοι» — για να τον προφυλάξει «από των διαβολών των λοιπών εκμεταλλευτών», οι οποίοι προφανώς προσπαθούν ν' αποκτήσουν για λογαριασμό τους αυτή την άμφθηνη, παιδική, εργατική δύναμη. «Η τοιαύτη δ' αθλία κατάσταση διαρκεί επί εν ή δύο έτη αναλόγως της διανοητικής αναπτύξεως του απείρου νεήλυδος» (*Φροντιστήριο*,

1917, 10 - 11). Γραμμένα από διαφορετικούς συγγραφείς αυτά τα αποσπάσματα δεν αφήνουν πολλά περιθώρια αμφιβολιών για το εύρος και τις μορφές της εφηβικής μετανάστευσης — η οποία φαίνεται πως έπληξε ιδιαίτερα την Πελοπόννησο, όπως αναφέρει ο Κ.Ν. Γέραγας (1912) σε πραγματεία του για τη μετανάστευση από την Εύβοια: αν «είδα εκ Πελοποννήσου, πολλάι χιλιάδων παιδων αναχωρούσι, και ο αριθμός των εξ Ευβοίας μεταναστών των εχόντων ηλικίαν μικροτέραν των 20 ετών δεν είναι ευκαταφρόνητος ανερχόμενος εις 1.200 περίπου επί του όλου αριθμού των 6.500 περίπου» (Γέραγας, 1912, 20).¹⁹ Ο Χ. Δαμίρης, πραγματευόμενος τη μετανάστευση από τη Ζάκυνθο υπολογίζει σε 305 τους ανήλικους που βρισκονταν το 1911 στην Αμερική επί 2.211 μεταναστών, προσθέτοντας αμέσως ότι συνολικά όσοι έφυγαν και ήταν ανήλικοι τη στιγμή της αναχώρησής τους πρέπει να ήταν «πολλοί περισσότεροι» γιατί οι ηλικίες που διαθέτει αυτός είναι αυτές του 1911 και προφανώς πολλοί ενηλικιώθηκαν εν τω μεταξύ (Δαμίρης, 1911, 20). Διευκρινίζει πάντως πως μετανάστευση παιδιών κάτω των 15 ετών δεν παρατηρείται στη Ζάκυνθο. Μας δίνει εξ άλλου μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα πληροφορία για όσους μετανάστες είναι άνω των 40 ετών: από τους 140 που ανήκουν σ' αυτήν την κατηγορία οι 93 είναι φυγόδοκοι ή φυγόποινοι. Δηλαδή από τους 96 φυγόποινους της νήσου οι 52 βρίσκονται στην Αμερική και από τους 72 φυγόδοκους οι 41 και βέβαια απουσίαζαν ήδη από το νησί όταν μετανάστευσαν. Προσθέτει πως μάλλον είναι κι άλλοι απ' αυτές τις κατηγορίες εκεί αλλά το αγνοούν οι συγγενείς τους (Δαμίρης, 1911, 33).

Ο Saloutos (1964, 48 - 58) και ο Fairchild (1911, 172 - 186) δίνουν αναλυτικές περιγραφές για το *padrone system* που κυριαρχεί στις εργασιακές σχέσεις των εφήβων που μεταναστεύουν στην Αμερική, για το πραγματικό «εμπόριο λευκής σαρκός» που εγκαθιδρύεται, κυρίως, μεταξύ του Σικάγου και των βουνών της Αρκαδίας. Οι λεπτομέρειες ξεπερνούν τους στόχους αυτής της εργασίας. Αντίστοιχες καταστάσεις για την Αυστραλία μας περιέγραψε αιωνόβιος σχεδόν γέροντας στη Ζαβέρδα που μετανάστευσε σε ηλικία 14 ετών (Ψυχογιός και Παπαπέτρου, 1985, 69 - 70). Πρέπει να σημειωθεί όμως ότι αυτή η μορφή ξενιτιάς δεν εμφανίζεται εξ αιτίας της Αμερικής και ο Fairchild (1911, 174 - 175) σωστά επισημαίνει ότι η συνήθεια να ξενιτεύονται τα αγόρια στα μεγάλα αστικά κέντρα και να δουλεύουν λούστροι σε αφεντικά που τα νοίκιαζαν από τους γονείς προϋπήρχε της «εισαγωγής Ελληνόπουλων» στην Αμερική, όπως αποκαλεί τη μετανάστευση των εφήβων. Αναφέρει

19. Στον αναλυτικό πίνακα όμως που παραθέτει για τη μετανάστευση από τους διαφόρους δήμους της Ευβοίας υπολογίζει το άθροισμα των κάτω των 20 ετών σε 1.456 — κι αν κάνουμε την πρόσθεση βγαίνουν 1.816, δηλαδή 26% του συνόλου που ανέρχεται σε 6.962. Ίσως ενσωμάτωσε στον πίνακα στοιχεία που πήρε καθυστερημένα από τους δήμους στους οποίους απευθύνθηκε για να συγκεντρώσει τις σχετικές πληροφορίες.

ότι στην Αθήνα υπήρχαν στις αρχές του αιώνα 1.000 περίπου λούστροι, κυρίως από τις περιοχές της Μεγαλόπολης, της Τρίπολης και της Μεσσηνίας. Δεν είναι περίεργο λοιπόν το ότι όταν επισκέφθηκε τη Μεγαλόπολη διαπίστωσε πως νέοι 12 - 18 χρονώ υπήρχαν ελάχιστοι, ενώ οι δρόμοι ήταν γεμάτοι μικρά παιδιά: ένας Ελληνοαμερικάνος είχε περάσει πριν λίγα χρόνια και πήρε 150 αγόρια μαζί του. Δεν γνωρίζουμε πόσο υπερβολικός είναι στις εκτιμήσεις του αυτές — πάντως είναι υπερβολικός όταν γράφει «ότι τα παιδιά συνήθως πωλούνται στο αφεντικό για 200 - 250 δραχμές το χρόνο από τους γονείς τους». Έχουμε άλλες μαρτυρίες (Κανδηλώρος, 1907, 37· Σπυρόπουλος, 1965, 190) που λένε ότι τα παιδιά κόστιζαν στο αφεντικό μόνο 100 δραχμές.

Τέλος, η Έκθεση της επιτροπής της Βουλής για τη μελέτη της μετανάστευσης, η οποία έχει την υπογραφή του Δ. Γούναρη που ήταν εισηγητής, παραθέτει τα εξής αναλυτικά στοιχεία που προέρχονται από τις αμερικανικές μεταναστευτικές αρχές, όπως άλλωστε και όλα τα υπόλοιπα επίσημα στοιχεία που διαθέτουμε γιατί οι ελληνικές αρχές δεν κατέγραφαν τους μετανάστες — οι ελληνικές αρχές καταγράφουν μόνο το ύψος των εμβασμάτων για τα οποία θα μιλήσουμε παρακάτω:

Ηλικίες							
Έτος	-15		15 - 40		40 +		Σύνολο αριθ.
	αριθ.	%	αριθ.	%	αριθ.	%	
1896	191	9	1.841	85	143	6	2.175
1897	48	8	477	83	46	9	571
1898	293	12	1.882	81	156	7	2.331
1899	314	13	2.017	84	66	3	2.397
1900	388	10	3.296	87	89	3	3.773
1901	506	8	5.238	88	175	4	5.919
1902	687	8	7.227	89	201	3	8.115

Συνοψίζοντας, τα στοιχεία του Βαλαώρα δεν φαίνεται να απέχουν πολύ από την πραγματικότητα. Δεκάδες χιλιάδες παιδιά και έφηβοι *στάλθηκαν* στις αρχές του αιώνα από τους γονείς τους, τον πατέρα δηλαδή, να δουλέψουν στην Αμερική, την Αυστραλία, τον Παναμά για να στείλουν χρήματα σε όσους έμεναν πίσω. Βέβαια, από τους 80.000 που ανήκουν στις ηλικίες 10 - 19 αρκετοί θα έφυγαν με τους γονείς τους, κι ίσως ο αντίστοιχος αριθμός 10.000 για τα κορίτσια ίδιας ηλικίας να αποτελεί μια προσέγγιση του αριθμού τους. Όμως, από την άλλη μεριά, πολλοί απ' αυτούς που το 1912 ανήκαν στην κλάση ηλικιών 20 - 25 ετών όταν έφυγαν ήταν κι αυτοί ανήλικοι —

όπως σωστά παρατηρεί ο Δαμίρης για την περίπτωση της Ζακύνθου. Ίσως στην επόμενη φάση, μετά τους βαλκανικούς πολέμους, ο συνδυασμός των ελληνικών και αμερικανικών περιορισμών στις ηλικίες 10 - 19 ετών να ανέκοψε το ρεύμα: η Αμερική χρειάζεται ώριμους εργάτες και η Ελλάδα στρατιώτες, οι έφηβοι μπορούν λοιπόν να μείνουν σπίτι τους — παρά την επιθυμία του πατέρα. Αυτό ακριβώς μας δείχνει η θέσπιση νομοθετικών περιορισμών: την ένταση του ρεύματος μετανάστευσης παιδιών και εφήβων, γιατί αλλιώς δεν θα απαιτούνταν «έξωθεν ρυθμίσεις» για να το διευθετήσουν. Επιπλέον, γι' αυτές τουλάχιστον τις ηλικίες (αν όχι γενικά για όλους τους ανύπαντρους που μεταναστεύουν) η απόφαση για την αναχώρηση δεν είναι δική τους αλλά των γονιών (δηλαδή του πατέρα), διότι δεν είναι δική τους και καμιά άλλη σοβαρή απόφαση που τους αφορά — ούτε καν ο γάμος τους, όπως θα δούμε.

Φυσικά, τα παραπάνω δεν σημαίνουν πως μετανάστευαν μόνο άγαμοι νεαροί ή έφηβοι. Και οι αναχωρήσεις εγγάμων ήταν πολλές: ο Γέραγας υπολογίζει τους έγγαμους που φεύγουν από την Εύβοια σε 2.711, 39% των αναχωρήσεων. Για τις άλλες περιοχές δεν έχουμε στοιχεία, όλες όμως οι περιγραφές επιμένουν στο γεγονός ότι οι έγγαμοι φεύγουν μόνοι, χωρίς τα παιδιά ή τη σύζυγο. Από την Εύβοια φεύγουν μόνο 43 οικογένειες, ενώ αναχωρούν, όπως προαναφέραμε, 6.962 άτομα (Γέραγας, 1912, 15). Στη Ζάκυνθο ο Δαμίρης (1911, 36) επί συνόλου 2.211 μεταναστών βρήκε μόνο 3 οικογένειες και μόνο 2 γονείς που πήραν μαζί τους τα ανήλικα παιδιά τους. Οι περιγραφές στις τοπικές μονογραφίες του *Φροντιστηρίου* αναφέρουν συνεχώς πως η μετανάστευση των εγγάμων είναι προσωρινή: επιστρέφουν με τις τυχόν οικονομίες τους για να αναλάβουν ξανά τα χωράφια τους ή να ανοίξουν μικρομάγαζα. Λίγοι είναι αυτοί που θα ξαναφύγουν και είναι πιθανό τότε να πάρουν μαζί και την οικογένειά τους — προφανώς πρόκειται γι' αυτούς που «πέτυχαν» στην Αμερική, ίσως και ως ιδιοκτήτες στιλβωτηρίων, και δεν έχουν λόγο να ξαναγυρίσουν πίσω. Αντίθετα οι άγαμοι νέοι ή δεν ξαναγυρίζουν ποτέ κι όσο τα χρόνια περνούν τα γράμματα και τα εμβάσματα λιγοστεύουν, ή επανέρχονται κυρίως για να παντρευτούν και να ξαναφύγουν. Πρέπει δηλαδή να δούμε τη μετανάστευση των άγαμων νέων ως αντιθετική προς αυτή των εγγάμων και να διατυπώσουμε τη βásiμη υπόθεση ότι *οι έγγαμοι άντρες μεταναστεύουν μόνο εφ' όσον δεν έχουν παιδιά να στείλουν*, δεν έχουν δηλαδή αγόρια που να είναι πάνω από 10 - 12 χρονώ και η οικονομική κατάστασή τους δεν τους επιτρέπει να περιμένουν. Όμως έγγαμοι που τα παιδιά τους είναι ακόμη τόσο μικρά ίσως να μην ήταν τόσο ανεξάρτητοι και αυτεξούσιοι όσο θα νόμιζε κανείς: το πιθανότερο για την εποχή είναι ότι ζούσαν ακόμη στα πλαίσια της διευρυμένης οικογένειας του πατέρα τους, μαζί με άλλους παντρεμένους ή ανύπαντρους αδελφούς και ότι η οικογενειακή εξουσία ανήκε ακόμη στο γεννήτορά τους κι όχι στους ίδιους — και επομένως η απόφαση

της αναχώρησης ξανά δεν ήταν δική τους, ή μόνο δική τους. Το επιχείρημα ότι οι έγγαμοι που μεταναστεύουν είναι ενταγμένοι οργανικά σε ευρύτερα νοικοκυριά θέτει βέβαια το πρόβλημα της δομής της οικογένειας στον παραδοσιακό αγροτικό χώρο. Πάντως, είναι μάλλον αδιανόητο για το χώρο και το χρόνο που αναφέρομαι, την ηπειρωτική παλιά Ελλάδα στα τέλη του 19ου με αρχές του 20ου αιώνα, η ύπαρξη μιας γυναίκας μόνης, χωρίς «προστασία». Η παρουσία των πεθερικών είναι αναγκαίος όρος για να επιτραπεί η απουσία του συζύγου.

Το πρόβλημα της μετανάστευσης ιδωμένο στο μικροκοινωνικό επίπεδο του χωριού, του σογιού, της οικογένειας δεν εξαντλείται στις κλάσεις ηλικιών, στο ποσοστό εγγάμων και αγάμων, στο ύψος των εμβασμάτων. Το καθορίζει ολόκληρο πλέγμα σχέσεων εξουσίας κι ένα πλέγμα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων γύρω από τους θεσμούς της προίκας, της κληρονομιάς, του μοιράσματος της περιουσίας, του γάμου. Κι όλα αυτά δένονται με το πρόβλημα της εξασφάλισης του επιουσίου άρτου, της εξασφάλισης της ζωάρκειας των ατόμων και των οικογενειών. Τα στατιστικά στοιχεία και οι περιγραφές μας έδειξαν ότι τουλάχιστον 25% των μεταναστών είναι παιδιά και έφηβοι· ότι οι έγγαμοι που μεταναστεύουν είναι περίπου 40%, πιθανότατα με παιδιά σε μικρή ηλικία, ίσως μέλη σύνθετων νοικοκυριών και επομένως μη αυτεξούσιοι· ότι το υπόλοιπο 35% είναι άγαμοι άντρες άνω των 20 ετών, φυγόδομοι, φυγόπονοι και άλλες περιπτώσεις που δύσκολα κατατάσσονται σε κατηγορίες. Είναι φανερό πως το φαινόμενο της μετανάστευσης προς τις υπερπόντιες χώρες διαφέρει ριζικά από αυτό του εποικισμού του πεδινού χώρου. Στην πρώτη περίπτωση έχουμε κατά κανόνα αναχώρηση *ατόμων* που στέλνονται από τις οικογένειες να εργαστούν· στην περίπτωση του εποικισμού έχουμε κατά κανόνα μετακίνηση *οικογενειών* ή και σογιών που αναζητούν καλύτερη τύχη. Στην πρώτη περίπτωση, η οικογενειακή δομή (που αποτελεί η ίδια μια από τις αιτίες της μετανάστευσης) τίθεται σε σκληρή δοκιμασία. Στη δεύτερη έχουμε απλώς μια μεταφορά της από ένα τόπο σ' έναν άλλο. Και στη δεύτερη περίπτωση φυσικά μπορεί να έχουμε *αλλαγές* (λόγω του περίγυρου ή των νέων παραγωγικών ασχολιών) αλλά πρόκειται για διαδικασία ενσωμάτωσης και όχι για βίαιη μεταβολή.

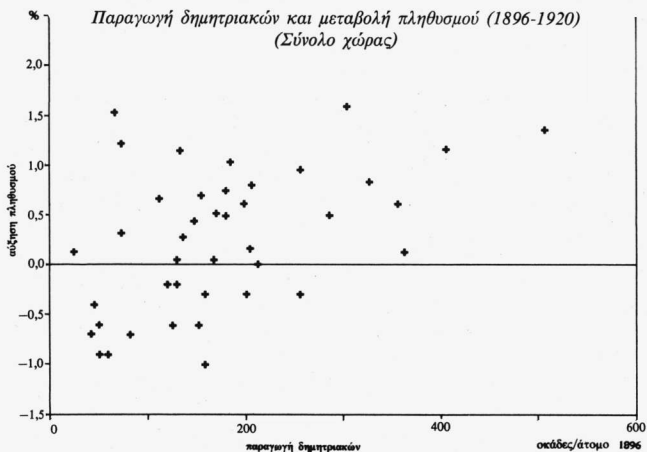
Τι προκάλεσε όμως τη μετανάστευση; Οι αιτίες της σχετίζονται τόσο με την πορεία όλης της ελληνικής κοινωνίας κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα όσο και με τις διαδικασίες επέκτασης/ολοκλήρωσης του «παγκόσμιου συστήματος» την ίδια εποχή. Φαίνεται πως το μεταναστευτικό ρεύμα προς την Αμερική ξεκίνησε από την επαρχία Λακεδαιμόνος, την περιοχή της Σπάρτης δηλαδή, στα τέλη της δεκαετίας του 1870 (Saloutos, 1964, 24) — αν και άλλες πηγές (*Φροντιστήριο*, 1917, 76· Επιτροπή Βουλής, 1906, 13) αναφέρουν ότι η αρχή έγινε τη δεκαετία του 1880— κι από κεί διαδόθηκε σιγά σιγά στις γύ-

ρω επαρχίες. Πώς ξεκίνησε, ποια κυκλώματα το διαμόρφωσαν και το βοήθησαν να αναπτυχθεί δεν είναι γνωστό.²⁰ Πρέπει να σημειώσουμε πως απ' ευθείας γραμμή με την Αμερική από τον Πειραιά και την Πάτρα λειτουργήσε γύρω στα 1905· μέχρι τότε οι μετανάστες ήταν υποχρεωμένοι να πηγαίνουν πρώτα σε λιμάνια της Ιταλίας κυρίως, αλλά και της Γαλλίας και της Ισπανίας, όπου μπαρκάρανε για την Αμερική. Οι δυσκολίες ήταν δηλαδή τεράστιες, παρ' όλα αυτά το ρεύμα δημιουργήθηκε — και πήρε εκπληκτικές διαστάσεις, γράφει ο Δαμίρης (1911, 13), από τη στιγμή που τα υπερωκεάνια άρχισαν να πιάνουν και τοπικά λιμάνια, όπως της Ζακύνθου. Δεν ξέρουμε ποια ήταν η κατάσταση των χωρικών της Λακεδαίμονος που έδειξαν το δρόμο και στους άλλους αλλά οι περιγραφές που έχουμε για τις αρχές του 20ού αιώνα είναι πως «οι μέχρι το στόμα στο νερό» χωρικοί αντιμετωπίζουν όχι απλώς κυματάκια αλλά πραγματικές φουρτούνες. Στις σταφιδοπαραγωγές περιοχές την κρίση της σταφίδας που έχει ξεσπάσει από το 1893 έρχεται να συμπληρώσει ο περονόσπορος από το 1900. Οι εισαγωγές δημητριακών από 112 εκατομμύρια οκάδες το 1896 περνούν στις 122 το 1897 και στις 141 εκατομμύρια οκάδες το 1898 (Συναρέλλη, 1984, 369), στοιχείο που ίσως αποτελεί δείκτη κακής παραγωγής και της επίδρασης του πολέμου του 1897. Το γεγονός είναι ότι το έτος 1900-1901 στο δήμο Θίσβης της επαρχίας Θηβών «η οικονομική δυσπραγία είχε φθάσει εις το μη περαιτέρω ...ίσως ο δήμος ούτος είναι από τους ολίγους, οίτινες είδον τόσον εγγύς το φάσμα της πείνης και ησθάνθησαν τους αγρίους όνυχας της τοκογλυφίας». Εκείνη τη χρονιά λοιπόν «οι πτωχότεροι αλλά και τολμηρότεροι, ανερχόμενοι εις τον αριθμόν 17, ανεχώρησαν διά τον Νέον Κόσμον». Μέσα σε δέκα χρόνια οι τολμηροί είχαν γίνει 850 (*Φροντιστήριο*, 1917, 163).

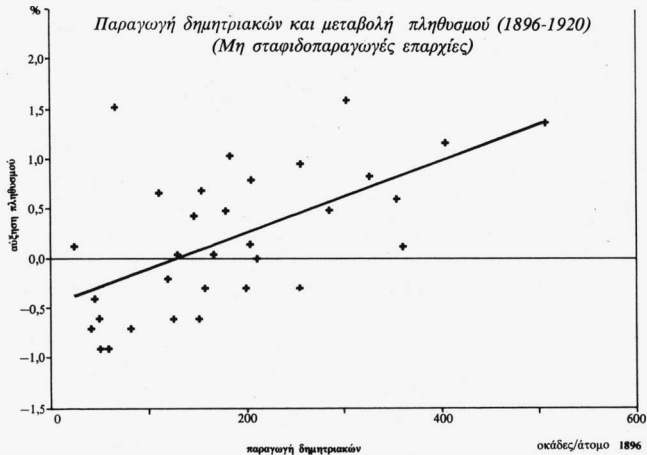
Αντίστοιχες πληροφορίες έχουμε για το μετά τους βαλκανικούς πολέμους ρεύμα της μετανάστευσης από το δήμο Παραληθαίων του νομού Τρικάλων: οι κολίγοι και μικροϊδιοκτήτες του «ελληνικού σιτοβολώνος», της Θεσσαλίας, κατανάλωσαν τη διαθέσιμη για τη χρονιά εκείνη ποσότητα αραβσίτου «διά του οποίου και μόνου τρέφονται» και έτσι «ήρχισεν η μετανάστευσις να στρατολογή και τας μεγαλύτερας ηλικίας λόγω της πείνης, ήτις μαστίζει ολόκληρον τον πληθυσμόν του δήμου και θα μαστίξει μέχρι της νέας εσοδείας εις βαθμόν προκαλούντα απόγνωσιν». Ο αποκλεισμός έχει αυξήσει τις τιμές των ειδών πρώτης ανάγκης και την κατάσταση «εκμεταλλεύονται οι διάφοροι έμποροι». «Τούτου δ' ένεκα οι μεταφερθέντες εις δευτέραν σειράν εφεδρείας ως πατέρες 4 τέκνων και ως πρεσβύτεροι εκ 4 αδελφών και οι πέ-

20. Το αναρχοσοσιαλιστικό *Άρδην* του Πλάτωνα Δρακούλη γράφει το 1887 για τη μετανάστευση από τη Λακωνία και προτρέπει τους Έλληνες χωρικούς να πάνε στην Αμερική, να εγκατασταθούν σε ελεύθερες κοινότητες που δεν θα φοβούνται χωροφύλακες, φόρους, καταπίεση.

ΣΧΗΜΑ 6



ΣΧΗΜΑ 7



ραν του 41 μη δυνάμενοι να διαθρέψωσι τας οικογενείας των ουδέ δι' απλού αραβσίτου φεύγουσιν εις την Αμερικήν, όπου το ημερομίσθιον, καθ' α διαδίδεται, είναι πολύ ικανοποιητικόν λόγω της ζητήσεως εργατών υπό των καταστημάτων» (*Φροντιστήριο*, 1917, 150 - 152). Η τιμή της εργατικής δύναμης στην Αμερική «καθ' α διαδίδεται», οι ντόπιοι έμποροι, το φάσμα της πείνας, τα πρωτόκτια, ο παγκόσμιος πόλεμος, οι ηλικίες, ο Διχασμός και ο αποκλεισμός, η στρατολογική νομοθεσία και οι κολίγοι του δήμου Παραληθαίων των Τρικάλων δένονται σε ένα αξεδιάλυτο κουβάρι, σε ένα υποδειγματικό πλανητικών διαστάσεων fait social total, που αντί για μετανάστευση μπορούμε να τ' ονομάσουμε συσσώρευση κεφαλαίου στην Αμερική.

Αντίθετα, στο δήμο Αγρινίου χάρη στην καλλιέργεια του καπνού αλλά και στο γεγονός ότι «πάντες σχεδόν οι αγρότες έχουν τον αραβόσιτον της χρονιάς των, τα λαχανικά των και το πάντων μέγιστον αγαθόν, την ολιγάρκειαν» ακόμη και «η τάξις αυτή η εστερημένη επαρκούς ιδιοκτησίας, αλλά και κεκτημένη οιοinei τοιαύτην διά της συνεχούς σχεδόν μισθώσεως, δεν ευρίσκεται εις την ανάγκην όπως μεταναστεύση, ίνα εξοικονομήση τα προς το ζην» (*Φροντιστήριο*, 1917, 160). Ο Χάρτης 6 μας ελιβεβαιώνει τη μαρτυρία· η Τριχωνίς είναι ανάμεσα στις προνομακές περιοχές με υψηλή πληθυσμιακή ανάπτυξη την περίοδο 1896-1920.

Τα Σχήματα 6 και 7 προσπαθούν με βάση τα φτωχά στοιχεία που υπάρχουν να αποδώσουν ξανά, όπως τα αντίστοιχα για την περίοδο 1861-1896, αυτή τη σχέση του επιουσίου άρτου και της αύξησης του πληθυσμού. Το Σχήμα 6 περιλαμβάνει όλες τις επαρχίες ενώ στο Σχήμα 7 δεν περιλαμβάνονται οι 9 σταφιδοπαραγωγές πελοποννησιακές επαρχίες. Ο άξονας X δίνει την εκτίμηση της κατά κεφαλήν παραγωγής δημητριακών για κάθε επαρχία το 1896 και ο άξονας Y το ποσοστό ετήσιας μεταβολής του πληθυσμού για την περίοδο 1896-1920.²¹ Ξανά είναι φανερό πως το ύψος της παραγωγής

21. Μετά τη Στατιστική της Γεωργίας του 1860 υπάρχει μόνο η Γεωργική Απογραφή του 1911 που μας δίνει στοιχεία κατά επαρχίες. Για το 1911 όμως δεν υπάρχει απογραφή πληθυσμού. Οι πλησιέστερες προς το 1911 απογραφές πληθυσμού είναι το 1896 και το 1907. Προτιμήθηκε η αναφορά να γίνει με βάση την απογραφή του 1896 γιατί το 1907 το μεταναστευτικό ρεύμα είχε ήδη φουντώσει. Με την υπόθεση ότι μεταξύ 1860 και 1911 τα μεγέθη της γεωργίας και κτηνοτροφίας μεταβλήθηκαν γραμμικά υπολογίστηκαν οι τιμές για το 1896. Δηλαδή αν κάποια επαρχία το 1860 παρήγαγε K_{60} κολά δημητριακά και το 1911 παρήγαγε K_{11} υπολογίστηκε η παραγωγή της το 1896 ίση με:

$$K_{96} = K_{60} + (K_{11} - K_{60}) \times 36/51$$

διότι μεταξύ 1860 και 1911 παρεμβάλλονται 51 χρόνια και μεταξύ 1860 και 1896, 36 χρόνια. Η υπόθεση αυτή ίσως να πάσχει εξ αιτίας ακριβώς του φαινομένου που προσπαθεί να ερμηνεύσει, της μετανάστευσης: αν δηλαδή λόγω της μετανάστευσης μειώθηκε η παραγωγή, αυτή η μείωση σημειώθηκε μετά το 1896 (γιατί πριν η μετανάστευση ήταν ασήμαντη) κι επομένως η παραγωγή που υπολογίζεται με τον παραπάνω τύπο είναι μικρότερη από την πραγματική. Ει-

δημητριακών επιδρά θετικά στην αύξηση του πληθυσμού — για την ακρίβεια, για τη συγκεκριμένη εποχή, βοηθά στη μη μείωσή του. Στα σχήματα και τους υπολογισμούς δεν περιλαμβάνονται ούτε αυτή τη φορά οι επαρχίες Αττικής, Γυθείου, Οιτύλου. Η πρώτη, γιατί δεν μπορούμε να περιμένουμε ότι η δημογραφική της εξέλιξη επηρεάζεται από τις τοπικές παραγωγικές δυνατότητες· οι άλλες δύο, γιατί δεν έχουμε στοιχεία για την παραγωγή τους το 1860 κι έτσι δεν μπορούμε να υπολογίσουμε την παραγωγή για το 1896.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η κατάσταση κρίσης που υπάρχει στις δύο πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας δεν αρκεί για να ερμηνεύσει από μόνη της τη μαζική έξοδο προς τις υπερπόντιες χώρες. Φουρτούνες και παλιότερα υπήρξαν — δεν φαίνεται να οδήγησαν όμως στο φαινόμενο της μετανάστευσης *ατόμων*, παρά μόνο σαν εξαιρέσεις, τουλάχιστον για τις περιοχές και την εποχή που μελετάμε. Και οπωσδήποτε η μεταναστευτική αυτή τάση αποτελεί την «ιστορική λειτουργική απάντηση των... μικρόκαλλιεργητών, απέναντι στις πιέσεις της εμπορευματικής και μετέπειτα καπιταλιστικής αγοράς» (Τσουκαλάς, 1977, 120). Άλλωστε δεν είναι αυτοί που μεταναστεύουν οι πλέον πενόμενοι: για να μπορεί να φύγει κανείς χρειάζεται κάποιο ελάχιστο ποσό, γύρω στις 350-400 δραχμές: 200 για το εισιτήριο ως τη Νέα Υόρκη, 5

δικά για τη σταφίδα, για την οποία γνωρίζουμε ότι η παραγωγή της είναι στάσιμη μετά το 1895, χρησιμοποιήθηκαν απ' ευθείας τα στοιχεία του 1911, χωρίς παρεμβολή. Σχετικά με τα άλλα προϊόντα, οι πληροφορίες της εποχής μόνο για μείωση της κτηνοτροφίας, σε ορισμένες επαρχίες, μιλούν. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι συγγραφείς αναφέρουν ότι δεν υπήρξε μείωση της παραγωγής. Έτσι ή αλλιώς όμως από τα στοιχεία και των δύο πηγών που χρησιμοποιώ ποιοτικές παρά ποσοτικές σχέσεις μπορεί να απαιτήσει κανείς. Υπάρχει εξ' άλλου το πρόβλημα πως για καλύτερες εκτιμήσεις της γεωργικής/κτηνοτροφικής παραγωγής πρέπει κανείς να έχει στοιχεία για περισσότερες από μια συνεχόμενες χρονιές. Οι συντελεστές συσχέτισης της κατά κεφαλήν παραγωγής με τον ετήσιο ρυθμό μεταβολής του πληθυσμού για τα διάφορα προϊόντα είναι οι εξής:

Α. Για το σύνολο των επαρχιών:

Προϊόν	R	SIGN
Δημητριακά	0,48	0,001
Σταφίδα	0,19	απαράδεκτο
Λάδι	0,11	»
Κρασί	0,42	0,01
Άλογα	0,53	0,001
Βόδια	-0,03	απαράδεκτο
Γιδοπρόβατα	0,26	»

Οι παραπάνω συσχετίσεις είναι ασθενέστερες απ' αυτές που είχαμε υπολογίσει για τα ίδια είδη με το ρυθμό αύξησης κατά την περίοδο 1861-1896. Αν υπολογίσουμε τις συσχετίσεις *μεταξύ των διαφόρων ειδών* προκύπτει ότι τα άλογα είναι πλέον πολύ ισχυρά συσχετισμένα με τα

δολάρια (125 δραχμές) υποχρεωτικά πρέπει να επιδείξει στις μεταναστευτικές αρχές, το εισιτήριο του σιδηροδρόμου μέχρι τον τελικό προορισμό, κάποιιο μικρό ποσό για ασφάλεια. «Πάντες θα έφρευγον εάν ηδύναντο να εξοικονομήσωσι τα έξοδα» απαντά ο δήμαρχος Κονιστριών Ευβοίας στο ερωτηματολόγιο του Γέραγα (1912, 16). Το ζακυνθινό ρεύμα προς τις Αμερικές εντάθηκε σημαντικά αφ' ότου οι πράκτορες της εταιρείας της διώρυγος του Παναμά ζητούν απλώς ελάχιστη προκαταβολή από το εισιτήριο και τα υπόλοιπα

δημητριακά ($R = 0,83$), γεγονός που αποτελεί σαφή ένδειξη ότι έχουν υποκαταστήσει τα βόδια στο όργωμα σε σημαντικό βαθμό· γι' αυτό και τα τελευταία παρουσιάζουν τώρα πιο ασθενή συσχέτιση με τα δημητριακά ($R = 0,50$). Φυσικά, οι κτηνοτρόφοι έχουν πάντα ανάγκη τ' άλογα και η συσχέτιση με τα γίδοπρόβατα παραμένει ισχυρή ($R = 0,78$). Το περίεργο είναι πως το ρόλο της σταφίδας εμφανίζεται να παίζει το κρασί, αν και η μεταξύ τους συσχέτιση δεν είναι πολύ ισχυρή ($R = 0,52$)· πάντως τα δύο αυτά προϊόντα είναι μόνο μεταξύ τους συσχετισμένα και με κανένα άλλο και προφανώς μας μιλούν για το ίδιο πράγμα. Επιχειρώντας πολλαπλή παλινδρόμηση του ρυθμού πληθυσμιακής μεταβολής με τις μεταβλητές και με αποδεκτό F ενσωμάτωσης 0,01 προκύπτει η εξίσωση:

$$Y = 0,003X + 0,005Z - 0,7$$

$$(R_M = 0,61 / \beta_X = 0,44 / \beta_Z = 0,38 / F = 11,2 / \text{SIGN} = 0,0001)$$

όπου Y ο ετήσιος ρυθμός αύξησης %, X η κατά κεφαλήν ποσότητα δημητριακών και Z η κατά κεφαλήν ποσότητα κρασιού, σε οκάδες και τα δύο. Αφαίρεση του σπόρου δεν ήταν δυνατή γιατί η *Γεωργική Απογραφή* του 1911 δεν δίνει το στοιχείο αυτό.

B. Για τις επαρχίες που δεν παράγουν σταφίδα

Προϊόν	R	SIGN
Δημητριακά	0,59	0,001
Λάδι	0,08	απαράδεκτο
Κρασί	0,42	0,01
Άλογα	0,58	0,001
Βόδια	0,09	απαράδεκτο
Γίδοπρόβατα	0,35	»

Παρατηρούμε ότι και εδώ οι συντελεστές συσχέτισης μεταξύ του ρυθμού μεταβολής του πληθυσμού και της κατά κεφαλήν παραγωγής για τα διάφορα προϊόντα είναι μικρότεροι σε σχέση με τους αντίστοιχους της περιόδου 1861-96 και δεν διαφοροποιούνται τόσο αισθητά από τους συντελεστές του συνόλου των επαρχιών που παραθέσαμε αμέσως παραπάνω – άλλη μια ένδειξη για το μειωμένο πλέον ρόλο της σταφίδας. Στην ευθεία παλινδρόμησης «μπαίνει» μόνο το ψωμάκι:

$$Y = 0,0036X - 0,46$$

$$(R = 0,59 / \beta_X = 0,59 / F = 16,2 / \text{SIGN} = 0,0001)$$

όπου X η κατ' άτομο παραγόμενη από την επαρχία ποσότητα δημητριακών σε οκάδες και Y ο ετήσιος ρυθμός μεταβολής του πληθυσμού %.

πληρώνονται από το μισθό στον Παναμά.²² Εντείνεται δε ιδιαίτερα το ρεύμα τον Σεπτέμβριο, όταν οι χωρικοί έχουν πάρει χρήματα από τη σταφίδα — μά- λιστα πριν, που έφευγαν εξ ιδίων (πριν δηλαδή η εταιρεία του Παναμά ακο- λουθήσει επιθετική πολιτική απέναντι στις σιδηροδρομικές εταιρείες των ΗΠΑ για την κατάκτηση της ελληνικής αγοράς εργασίας), το φθινοπωρινό ρεύμα ήταν ακόμα μεγαλύτερο, μας πληροφορεί ο Δαμίρης (1911,16).

Πρέπει λοιπόν οι Έλληνες μετανάστες, που, μαζί με τους Ιταλούς, θα πρωτοστατήσουν μεταξύ των Ευρωπαίων μεταναστών στη διάνοιξη του κα- ναλιού του Παναμά και στις τελευταίες φάσεις της αμερικανικής σιδηροδρο- μικής «εποποιίας» που έμεινε γνωστή ως «κατάκτηση της Δύσης», να βρουν λεφτά για να μπορέσουν να φύγουν. Όλες οι αναφορές της εποχής τονίζουν πως αυτή η ανάγκη ρευστού χρήματος έδωσε νέα άνθηση στην τοκογλυφία που «μαράζωνε» περιορισμένη στους παραδοσιακούς της ορίζοντες. Οι τοκο- γλύφοι ρισκάρισαν νέες επενδύσεις γιατί ήταν βέβαιοι ότι οι μετανάστες «επανερχόμενοι θα απεκόμιζον αρκετά χρήματα ώστε να εξοφλήσωσιν όχι μόνον το νέον χρέος αλλά και τα παλαιά, διά τα οποία πολλάί ολίγαι ελπίδες εξοφλήσεως υπήρχον» (*Φροντιστήριο*, 1917, 163). Όμως μακροπρόθεσμα αυτή η προσωρινά κερδοφόρα τοποθέτηση τους ζήμωσε: όχι γιατί αντιμετώ- πισαν στη συνέχεια τον ανταγωνισμό των πρώην οφειλετών τους οι οποίοι μεταπηδώντας από τις σιδηροδρομικές γραμμές ή τις κουζίνες των εστιατο- ρίων στα σιλιβωτήρια και τα μανάβικα είδαμε ότι επενδύουν κι αυτοί στον κερδοφόρο τομέα των εισιτηρίων· ούτε γιατί οι πελάτες τους «έχουν δυστυ- χώς εν δευτέρα μοίρα» την εξόφληση των χρεών τους και σε πρώτη το «να προικίσουν τας αδελφάς των» (Δαμίρης, 1911, 23), αλλά γιατί τα ίδια τα εμ- βάσματα των μεταναστών θα δημιουργήσουν διαθεσιμότητα ρευστών με αποτέλεσμα μείωση των επιτοκίων.

Νομίζω πως απ' όλα όσα μέχρι τώρα εκτέθηκαν μπορούμε να κατανοή- σουμε κάπως καλύτερα τις διαφοροποιήσεις κατά περιοχές που παρουσιάζει ο Χάρτης 6 στο μέτρο που η υπερπόντια μετανάστευση είναι υπεύθυνη σε σημαντικό βαθμό γι' αυτές. Το παράδειγμα της επαρχίας Νάξου είναι ενδει- κτικό: παράγει 180 οκάδες δημητριακά κατ' άτομο, 50% περισσότερα από τη Μήλο που ακολουθεί δεύτερη με 120 οκάδες και πολλαπλάσια ποσότητα από τη Σύρο/Κέα που παράγουν μόλις 43 οκάδες κατ' άτομο, τα λιγότερα σε όλες τις Κυκλάδες. Οι στατιστικές σχέσεις που προσδιορίστηκαν προηγουμένως λένε πως αυτοί οι αριθμοί δεν είναι άσχετοι με το γεγονός ότι η Νάξος αυξά- νει τον πληθυσμό της ενώ σε όλα τα υπόλοιπα νησιά των Κυκλάδων είτε μέ-

22. Ας σημειωθεί πως για τη διάνοιξη του Ισθμού όπως και για την κατασκευή του δικού μας σιδηροδρομικού δικτύου δούλεψαν και ξένοι εργάτες (Παπαγιαννάκης, 1982, 138· Πανα- γιωτόπουλος, 1980, 230), 10 - 20 χρόνια πριν φύγουν οι ντόπιοι για τα αντίστοιχα έργα στις Αμερικές.

νει σταθερός είτε μειώνεται σε σχέση με το 1896. Στην Ανατολική Στερεά έχουμε μεγάλες πληθυσμιακές αυξήσεις σε όλες σχεδόν τις επαρχίες, παρά το γεγονός ότι σε ορισμένες κυριαρχούν τα τσιφλίκια και σε άλλες η μικροϊδιοκτησία.²³ Το κοινό που έχουν όλες τους είναι ότι βρίσκονται στην κορυφή της κλίμακας στην παραγωγή δημητριακών — όπως άλλωστε και το Ξηρόμερο, η Τριχωνίς και το Μεσολόγγι στη Δυτική Στερεά που τις συναγωνίζονται σε αύξηση. Στις σταφιδοπαραγωγές επαρχίες, η των Πατρών και της Αιγιαλείας έχουν τα μεγαλύτερα ποσοστά αύξησης: οι δύο αυτές επαρχίες (πέρα από το γεγονός της μεταβολής της Πάτρας σε εμποροβιομηχανικό κέντρο) παράγουν την καλύτερη ποιότητα σταφίδας και επομένως η σταφιδική κρίση τις θίγει λιγότερο — σε αντίθεση με την Τριφυλία που όχι μόνο παράγει «δευτερο πράμα» αλλά παράγει και το λιγότερο ψωμί από όλες τις σταφιδοπαραγωγές επαρχίες πλην της Αιγιαλείας. Όμως γιατί αδειάζουν οι επαρχίες Άργους, Μεγαλοπόλεως, Μαντινείας που κι αυτές βρίσκονται στις πρώτες θέσεις ως προς την παραγωγή δημητριακών και άρα διαθέτουν ψωμί για τους κατοίκους τους;

Κάπου εδώ μπαίνουν στο παιχνίδι και οι στρατηγικές των τοπικών εξουσιών: αν για τον τοκογλύφο η αναχώρηση ενός χωρικού είναι μια επωφελής επένδυση, για τον τσιφλικά είναι ακριβώς το αντίθετο — αφού χάνει κάποιον ο οποίος (είτε εκείνη τη στιγμή, είτε ως μελλοντικός κολίγος — για την περίπτωση των παιδιών) του αξιοποιεί τα κτήματά του και ο οποίος αν γυρίσει με οικονομίες είναι οριστικά χαμένος γι' αυτόν ως πηγή άντλησης υπερπροϊόντος, γιατί θα προσπαθήσει βέβαια ν' ανοίξει μακαλίκο ή να αγοράσει γη και να πάψει να είναι κολίγος. Δεν έχει κανένα λόγο λοιπόν να διευκολύνει την αναχώρησή του — σε αντίθεση με τον τοκογλύφο ο οποίος υπολογίζει και στο άμεσο κέρδος αλλά και στο γεγονός ότι αργά ή γρήγορα ο χωρικός θα ξαναγυρίσει σ' αυτόν. Κι επειδή βέβαια οι μέσοι όροι παραγωγής δημητριακών είναι απλώς μέσοι όροι κι όχι κατανομή πραγματική του κοινωνικού πλούτου ο κολίγος που αντιμετώπιζε το φάσμα της πείνας στη Φθιώτιδα ή τη Χαλκίδα είχε απλώς τη δυνατότητα να παρακαλεί τον επιστάτη του τσιφλικά να του δώσει αραποσίτι ενώ ο αντίστοιχος χωρικός της Μαντινείας έπαιρνε από τον τοκογλύφο το εισιτήριο υποθηκεύοντας κι ό,τι δεν ήταν ως τότε υποθηκευμένο κι έστελνε το γιο στην Αμερική. Κι αν ο κολίγος ήθελε να ξεπεράσει το φράγμα του τσιφλικά τι είχε να υποθηκεύσει; Πιθανότατα η μόνη εγγύηση που είχε να του δώσει ήταν τα ζώα του: εξαιρετικά

23. Είναι διαδεδομένη η άποψη ότι σε όλη την Ανατολική Στερεά κυριαρχούν τα τσιφλίκια. Όμως με βάση τα στοιχεία της Στατιστικής του 1860 στη Λοκρίδα το 67%, στη Λιβαδειά το 42%, στις Θήβες το 66% των καλλιεργούμενων γαιών είναι εθνικές ενώ στο Ξηροχώρι έχουμε μόλις 5%, στην Καρυστία 6%, στη Χαλκίδα 9%, στη Φθιώτιδα 10% και στην Αττική 1%. Και οι εθνικές γαίες έγιναν μικροϊδιοκτησίες μετά το 1871.

επισφαλής εγγύηση γιατί όλοι οι τοκογλύφοι απανταχού της γης ξέρουν πως στην απελπισία του ο χωρικός είναι ικανός να τα σφάζει και να τα φάει παρά να τα παραδώσει. Τα παραπάνω νομίζω πως γίνονται ακόμη πιο πειστικά αν δούμε στο Χάρτη 6 και το πόσο αραιοκατοικημένες είναι οι περιοχές των τσιφλικιών — άρα πόση ανάγκη έχουν οι γαιοκτήμονες τους κολίγους τους.

Η διαλεκτική της ζωάρκειας και των συμφερόντων των τοπικών εξουσιών δεν αρκεί να μας περιγράψει πλήρως την κατάσταση. Η δομή της οικογένειας, η διαλεκτική των εξουσιαστικών, συναισθηματικών και οικονομικών σχέσεων που υπάρχουν στο εσωτερικό της είναι πρόσθετες μεταβλητές. Χωρίς τη μελέτη τους δεν θα μπορέσουμε να καταλάβουμε γιατί φεύγουν τα παιδιά κι όχι οι γονείς, γιατί οι γιοί κι όχι οι θυγατέρες. Κυρίως όμως πρέπει να σταθούμε στο πρόβλημα της προίκας: η «προικομανία», κατά την έκφραση μαθητή του Ανδρεάδη, αποτελούσε από πιο πριν μια από τις αιτίες της υπερχρέωσης στον τοκογλύφο «διότι πολλοί δια να αποτίσωσι τας υποχρεώσεις των, ας και ιεράς θεωρούσιν, αναγκάζονται να χρεωθώσιν, ίνα ανταποκριθώσιν εις τας απαιτήσεις υπερφιάλων και ακάμπτων γαμβρών» (*Φροντιστήριο*, 1917, 116). Ο Saloutos (1964, 31) και ο Fairchild (1911, 39) συμφωνούν ότι η ανάγκη εξασφάλισης προίκας για την αδελφή σπρώχνει τους νέους στη μετανάστευση — «το άθλιο σύστημα της προίκας αποτελεί τη μεγαλύτερη κατάρρα για τις ελληνικές οικογένειες» σημειώνει ο Φαιρτσάιλντ. Είδαμε τον Δαμίρη να αναφέρει ως *πρώτο καθήκον των Ζακυνθινών μεταναστών την προίκιση της αδελφής*. Ο Σπυρόπουλος (1965, 179) γράφοντας για τη μετανάστευση από το χωριό Σκορτσινού της Αρκαδίας (στα σύνορα με τη Λακωνία) αναφέρεται στον παραδειγματικό «Μπαρμπαγιάννη» που είχε «πολλά παιδιά, σερνικά και κορίτσια. Ήταν φτωχός όπως όλοι σχεδόν οι χωριανοί και δεν μπόρεσε ούτε ψωμί να τὰ τυλώση. Τα έφαε η γδύμια και η ξυπολησιά. Τα πόδια τους ήτανε γεμάτα γκορτσιές και λιθοπάτια. Είχε και παλιότσουπες και έπρεπε μια μέρα να παντρευτούνε. Και οι γαμπροί τα θέλουνε ούλα, θέλουνε αμπέλια και χωράφια, θέλουνε σκουτιά, θέλουνε προικιά, αν μπορήγανε να παίρνανε και τα παληοτσάρουχά του ακόμα». Κι έτσι ο ένας γιος ήταν ήδη «ρογιασμένος» (νοικιασμένος) λούστρος στο Βόλο, ο δεύτερος θα πρέπει να πάρει το δρόμο της Αμερικής. Και βέβαια δεν είναι μόνο τ' αγόρια που φεύγουν για τις Αμερικές ή την Αθήνα προκειμένου να προικίσουν τις αδελφές για να προικιστούν μετά οι ίδιοι. Και οι θυγατέρες παίρνουν συχνά το δρόμο της Αθήνας ή της Πάτρας όπου, υπηρέτριες ή ψυχοκόρες, θα δουλέψουν για να βγάλουν την προίκα τους.

Ο θεσμός της προίκας αποτελεί το κλειδί για την κατανόηση των διαδικασιών αναπαραγωγής του οικιακού τρόπου παραγωγής (Ψυχογιός, 1985, 6 - 8). Αν η ζωάρκεια, η εξασφάλιση του ψωμιού, αποτελεί τον καθημερινό στόχο της οικογένειας, η εξασφάλιση της προίκας αποτελεί τον απαραίτητο

όρο για να δημιουργηθούν νέες οικογένειες, για να συνεχίσει να υπάρχει η χωρική κοινότητα — αφού χωρίς προίκα ο γάμος είναι αδιανόητος, είναι δυνατός μόνο ως παράβαση (κλέψιμο της νύφης). Δεν μπορούμε εδώ να επεκταθούμε στην ανάλυση της προίκας ως βασικής παραγωγικής σχέσης του οικιακού τρόπου παραγωγής, αλλά πρέπει να σημειώσουμε ότι από επεξεργασίες προικοσυμφώνων από τη σταφιδοπαραγωγό περιοχή του δήμου Μυρουντιών προκύπτει ότι παρά τη σταφιδική κρίση, παρά τα προβλήματα που υπάρχουν στις αρχές του 20ου αιώνα, το ύψος της προίκας έχει αυξηθεί σε σχέση με τη «χρυσή εποχή» της σταφίδας, τη δεκαετία 1880-1890:²⁴ Αυξάνεται το χρηματικό της μέρος, όπως αυξάνεται και το ύψος του χρέους των πεθερών προς τους γαμπρούς — γιατί δεν έχουν να δώσουν όλη την προίκα που υποσχέθηκαν. Από 600 δραχμές που ήταν το χρηματικό μέρος της προίκας κατά μέσο όρο στην δεκαετία του 1880, θα φτάσει στις 1.700 στις αρχές του αιώνα. Το χρέος προς το γαμπρό από 200 δραχμές θα πάει στις 450. Η μετανάστευση θα επιτρέψει να συγκεντρωθεί το αναγκαίο για την προίκα ποσό, θα πληρωθούν τα χρέη. Πρέπει όμως να τονίσουμε ότι είναι λάθος η αντίληψη ότι οι νέοι ή οι έφηβοι ξενιτεύονται «για να παντρευτούν τις αδελφές». Στην πραγματικότητα, προσπαθούν να παντρευτούν οι ίδιοι. Γιατί αποτελεί βασικό κανόνα του ελληνικού γαμήλιου συστήματος που συνδέεται με την προίκα η απαίτηση να παντρευτούν «πρώτα οι τσούπες και μετά τα παιδιά». Αν επομένως δεν εξασφαλιστεί η προίκα για τις κόρες οι ίδιοι οι γιοι δεν μπορούν να παντρευτούν, δεν μπορούν να δημιουργήσουν οικογένεια, να γίνουν αρχηγοί οίκου, «γέροντες», στα πλαίσια του οικιακού τρόπου παραγωγής. Η κατά το μαθητή του Ανδρέαδη, «ιερή υποχρέωση», δεν είναι παρά καταναγκασμός που επιτρέπει τον έλεγχο της διαδικασίας αναπαραγωγής του οίκου από αυτόν που τον διευθύνει, αυτόν που τελικά στέλνει τα παιδιά στην Αμερική: τον πατέρα. Η ίδια η προσπάθεια για ν' αναπαρχθεί ο κοινωνικός σχηματισμός της χωρικής κοινότητας μέσα από το γάμο (δηλαδή την προίκα) οδηγεί στην αποδυνάμωσή του, μέσω της μετανάστευσης. Στην περίοδο 1861-1896, μέσω του εποικισμού, αυτό που επιτυγχάνεται είναι η διευρυμένη αναπαραγωγή των κοινοτήτων. Από τις αρχές του 20ου αιώνα είμαστε μάρτυρες μιας συρρικνούμενης αναπαραγωγής — γι' αυτό και η προίκα γίνεται κατάρα. Αντί να δημιουργεί νοικοκυριά, διαλύει.

Η μετανάστευση έφερε στην Ελλάδα δολάρια, σύφιλη και φυματίωση. Τα πρώτα είχαν τα γνωστά ευεργετικά αποτελέσματα: όπως παρατηρεί ο Ανδρέαδης προλογίζοντας τα πρωτόλεια των φοιτητών του, η μετανάστευση από πλουτολογικής απόψεως «αναφανείσα εν περιόδω δεινής οικονομικής κρίσεως, ανεκούφισεν ομολογουμένως την χώραν, συντελέσασα μεγάλως εις

24. Η ανάλυση του θεσμού της προίκας στα πλαίσια του οικιακού τρόπου παραγωγής στην Ελλάδα του 19ου αιώνα αποτελεί το αντικείμενο άλλης μελέτης του γράφοντος.

την ισοτιμίας της επικαταλλαγής και τον περιορισμόν της τοκογλυφίας» (*Φροντιστήριο*, 1917, ε'). Ισοτιμία της επικαταλλαγής σημαίνει ότι καταργήθηκε η αναγκαστική κυκλοφορία της δραχμής και ξαναβρήκε την ονομαστική της αξία σε σχέση με τα ξένα νομίσματα.

Τι ποσά φέρνουν μαζί τους οι μετανάστες όταν επιστρέφουν δεν ξέρουμε. Υπάρχουν όμως στοιχεία για το πόσα στέλνουν: ο Δαμίρης (1911, 23) υπολογίζει σε 540 - 570 χιλιάδες χρυσά φράγκα το ποσό που ήρθε στη Ζάκυνθο μέσω ταχυδρομικών ή τραπεζικών επιταγών, δηλαδή περίπου 250 δραχμές από κάθε μετανάστη (έχουν φύγει ως τότε 2.211 άτομα όπως είδαμε). Ο Γέρας (1912, 28) υπολογίζει ότι οι 6.962 Ευβοιώτες το 1911 έστειλαν 2.000.000 χρυσά φράγκα, περίπου 290 ο καθένας. Το Ταχυδρομείο εκτιμά ότι σε όλη τη χώρα ήρθαν το 1906 περίπου 40 εκατομμύρια χρυσά φράγκα, ενώ ο They υπολόγιζε ότι το 1903 οι μετανάστες είχαν στείλει 20 εκατομμύρια (Επιτροπή Βουλής, 1906, 13). Τα ποσά αυτά πρέπει να συγκριθούν με τα 94 και 141 εκατομμύρια χρυσά φράγκα, που ήταν το σύνολο της αξίας των ελληνικών εξαγωγών τα έτη 1901 και 1911 αντίστοιχα (Συναρέλλη, 1984, 351). Είναι πιθανό πως γύρω στα 1910-1912 τα μεταναστευτικά εμβάσματα πρόσθεταν 30 - 40% επιπλέον στο συνάλλαγμα που έμπαινε στη χώρα από τις εξαγωγές. Η εξαγωγή εργασιακής δύναμης αποδεικνυόταν εξ ίσου συναλλαγματοφόρα σχεδόν με την εξαγωγή σταφίδας.

Πάντως, τα δύο πρώτα χρόνια της ζωής του στο εξωτερικό ο μετανάστης δουλεύει για τον τοκογλύφο: είδαμε πως του χρειάζονται 350 - 400 δραχμές για να ξεκινήσει στις οποίες πρέπει να προσθέσουμε και τους τόκους. Ο μικρός Ζαβερδιανός, που αναφέρθηκε προηγουμένως, όταν το 1903 βρέθηκε στην Αυστραλία δούλεψε μόνο έξι μήνες στο Θιακό μανάβη, το φίλο του πατέρα του, γιατί πλήρωνε παιδικό εισιτήριο (Ψυχογιός - Παπαπέτρου, 1985, 69). Αν υπολογίσουμε και τα πρόσθετα έξοδα, ίσως του χρειάστηκε ένας χρόνος για να αρχίσει να «αποδίδει» εμβάσματα, προίκες και ψωμί: οπωσδήποτε γρηγορότερα από ένα μεγάλο· άλλη μια παράμετρος που ευνοεί την παιδική μετανάστευση.

Ως προς τον περιορισμό της τοκογλυφίας όλοι οι μαθητές του Ανδρέα-δη την περιγράφουν με τα ζωντανότερα χρώματα: οι τόκοι έχουν πέσει κατακόρυφα, οι τοκογλύφοι δεν βρίσκουν πελάτες με τους όρους της παλιάς, καλής εποχής. Αναφέρονται επίσης και στα καινούρια σπίτια που χτίζονται, τις εκκλησίες που ανακαινίζονται, τα νέα καταναλωτικά πρότυπα που εισάγονται.

Όλοι συμφωνούν επίσης ότι αυξήθηκε η αξία της γης γιατί όλοι οι μετανάστες έσπευδαν να αγοράσουν όση μπορούσαν όταν γύριζαν. Τα μεροκάματα έμειναν ουσιαστικά σταθερά — αυτό που υψώθηκε κατακόρυφα ήταν οι προίκες. Οι «Αμερικάνοι», όπως αποκαλούν τους παλινοστούντες στα χω-

ριά, είναι ιδιαίτερα απαιτητικοί σε σημείο που ορισμένοι αδελφοί να προτιμούν να παίρνουν τις αδελφές τους στην Αμερική για να τις παντρεύουν (*Φροντιστήριο*, 98). Οι απαιτήσεις των Αμερικάνων έφεραν γενικό πληθωρισμό στις προίκες, τις ανέβασαν σε ακόμη υψηλότερα επίπεδα. Παρ' όλη αυτή την άνοδο όμως οι μετανάστες καταφέρνουν «και κτήματα να αγοράσουν και αδελφάς να προικίσουν» (στο ίδιο, 165). Η ίδια η μετανάστευση λοιπόν αυξάνοντας τις προίκες αυτοτροφοδοτείται είτε μέσω των θυγατέρων που θα βρουν εκεί φτηνότερο γαμπρό είτε μέσω των γιων που θα σταλούν στην Αμερική για να είναι εντάξει, έτσι νομίζουν, με τις ιερές τους υποχρεώσεις. Ως προς τη σύφιλη ή τη φυματίωση που εισπράττουν οι μετανάστες και μεταφέρουν στους τόπους τους (η φυματίωση βέβαια προϋπήρχε), οι πληροφορίες είναι ασαφείς ως προς την έκταση που είχε το φαινόμενο — φαίνεται πως καθένας το μειώνει ή το φουσκώνει ανάλογα με το αν ήταν υπέρ ή κατά της μετανάστευσης. Πάντως πρόβλημα φαίνεται ότι υπήρχε γιατί όλοι τοποθετούνται ως προς το θέμα αυτό.

Οι πόρτες της Αμερικής έκλεισαν ουσιαστικά για τους Έλληνες χωρικούς από το 1922 όταν οι ΗΠΑ επέβαλαν περιορισμούς στη μετανάστευση (επέτρεπαν από κάθε εθνικότητα την είσοδο κάθε χρόνο αριθμού μεταναστών ίσου με το 2% αυτών που ήταν εγκατεστημένοι στις ΗΠΑ πριν το 1890 — με την εξαίρεση των μελών των οικογενειών των ήδη εγκατεστημένων μεταναστών). Από τις τετρακόσιες τόσες χιλιάδες που πήγαν εκεί ή σε άλλες χώρες είναι θέμα αν έμειναν τελικά περισσότεροι από 200.000: οι αμερικανικές απογραφές του 1920 και του 1930 καταγράφουν μόλις 175.000 «Έλληνες εξ Ελλάδος» που φθάνουν τις 190.000 μαζί με όσους γεννήθηκαν εκτός των ορίων του κράτους (Λουκόπουλος, Χ.Ζ., 1935, 33). Πρόκειται για αριθμούς ασήμαντους σε σχέση με τα 17 εκατομμύρια Ευρωπαίων που μετανάστευσαν στις ΗΠΑ μεταξύ 1880 και 1921 και με τα 15 εκατομμύρια απ' αυτούς που έμειναν μόνιμα εκεί (Polyzos, 1947, 53· Reinhard, 1968, 412). Οι αριθμοί δηλώνουν πως ενώ από τους άλλους Ευρωπαίους που μετανάστευσαν στην Αμερική το 90% παρέμεινε μόνιμα στο Νέο Κόσμο, από τους Έλληνες μόνο το 50% αντιμετώπισε τη μετανάστευση ως οριστική «λύση». Και ανάμεσά τους βέβαια, όπως είδαμε, κυρίως οι άγαμοι, τα παιδιά και οι νέοι που έφυγαν για να μπορέσουν να παντρευτούν. Όπως και στην περίπτωση των τοκογλόφων, που η προσδοκία υψηλών κερδών από τους μετανάστες είχε τελικά το αντίστροφο αποτέλεσμα λόγω της μείωσης των επιτοκίων, έτσι συνέβη και με τους οίκους: η απαίτηση της αναπαραγωγής τους μέσω της προίκας είχαν αποτέλεσμα τη συρρίκνωσή τους.

Στη διεθνή βιβλιογραφία τη σχετική με τα μεταναστευτικά ρεύματα η ελληνική μετανάστευση της εποχής συνήθως εντάσσεται στην πολυσυλλεκτική κατηγορία «διάφορες άλλες εθνότητες» που κλείνει τους σχετικούς πί-

νακες, μετά την απαρίθμηση των εκατομμυρίων των Ιταλών, των Ιρλανδών, των Γερμανών ή των Πολωνών που εγκαταστάθηκαν στη νέα ήπειρο και δεν αναφέρεται ρητά, ακόμη και σε περιπτώσεις που οι Έλληνες μετανάστες είναι περισσότεροι απ' αυτούς που αναφέρονται στην τελευταία θέση (Ladame, 1958, 415, 423). Αναλογικά όμως με τον αριθμό των Ελλήνων, η έξοδος των χωρικών της Ελλάδας την περίοδο 1900-1920 κατέχει οπωσδήποτε τιμητική θέση. Κι αν δεν έκλεινε η Αμερική τα σύνορά της, ίσως τα καταφέρναμε αρκετά καλά και στους απόλυτους αριθμούς.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

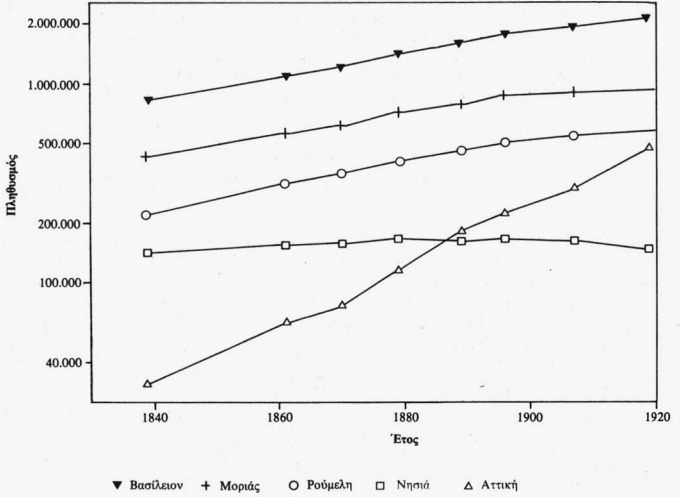
- Ανόνομος, 1855, «Περί της ελληνικής γεωργίας», *Εφημερίς Ελληνικής Γεωργίας*, 49 - 86 και 129 - 144.
- Γέραγας Κ.Ν., 1912, *Η μετανάστευση εκ του νομού Ευβοίας*, Χαλκίδα.
- Δαμίρης Χ., *Περί της εκ Ζακύνθου μεταναστεύσεως*, Αθήνα.
- Επιτροπή Βουλής, 1906, *Η εξ Ελλάδος μετανάστευσις*, Αθήνα.
- ΕΣΥΕ, 1914, *Γεωργική Απογραφή του έτους 1911*, Α - Γ, Αθήνα.
- , 1975, *Κατανομή της εκτάσεως της χώρας κατά τας βασικές κατηγορίας χρήσεως αυτής*, Αθήνα.
- Κανδηλώρος Τ., 1906, *Αρκαδική Επετηρίς*, Αθήνα.
- Καραβίδας Κ., 1977, *Αγροτικά, Παπαζήσης*, Αθήνα.
- Κορδάτος Γ.Κ., 1958, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας, 20ός Αιών*, Αθήνα.
- Λουκόπουλος Χ.Ζ., 1935, «Η κατάσταση του ελληνικού πληθυσμού της Αμερικής», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 15, 33 - 38.
- Μάμουκας Α., 1852, *Τα κατά την απελευθέρωσιν της Ελλάδος*, τ. ΙΑ', Αθήνα.
- Μανσόλας Α., 1867, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίες περί Ελλάδος*, Αθήνα.
- , 1876, *Απογραφικαί πληροφορίες περί γεωργίας*, Αθήνα.
- Μάρξ, Κ., 1954, *Το Κεφάλαιο, Α'*, Εκδοτικό του ΚΚΕ.
- Παλαιολόγος Γ., 1833, *Γεωργική και οικιακή οικονομία*, Ναύπλιο.
- Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.), 1980, *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- , 1980, «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα», στο αμέσως παραπάνω, 216-235.
- Παπαγιαννάκης Α., 1982, *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1882 - 1910)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.
- Ρέπουλης Εμ., 1912, *Μελέτη μετά σχεδίου νόμου περί μεταναστεύσεως*, Αθήνα.
- Στατιστική της Γεωργίας, 1864, Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα.
- Συναρέλλη Μ., 1984, «Το εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας κατά το 19ο αιώνα», *Ιστορικά*, 2, 349 - 370.
- Σπυρόπουλος Π. Ν., 1965, *Το Σκορτσινού της Αρκαδίας, Α'*, Αθήνα.
- Τσαούσης Δ., 1971, *Η μορφολογία της ελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα.
- Τσουκαλάς Κ., 1977, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Φίλιας Β., *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα*, Σύγχρονα Κείμενα, Αθήνα.
- Φροντιστήριον Δημόσιας Οικονομίας και Στατιστικής, 1917, *Η ελληνική μετανάστευσις* (επιμ. Α. Ανδρεάδου), Αθήνα.
- Χαλικιόπουλος Π.Ι., 1863, *Σκέψεις περί Ελλάδος*, Αθήνα.
- , 1880, *Περί βελτιώσεως και εμπυχώσεως της εν Ελλάδι γεωργίας*, Αθήνα.

- Χουλιάρκης Μ., 1973, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821 - 1971*, (τόμοι Αα, Αβ, Β, Γ), ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- Ψυρούκης Ν., 1975, *Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, Επικαιρότητα, Αθήνα.
- Ψυχογιός Δ. Κ., 1985, «Οικονομικός και κοινωνικός μετασχηματισμός των αγροτικών κοινοτήτων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ΕΚΚΕ, 58, 3 - 31.
- Ψυχογιός Δ.Κ., και Παπαπέτρου Γ., 1985, «Εποικιστικά και μεταναστευτικά ρεύματα στη Ζαβέρδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 58, 55 - 72.

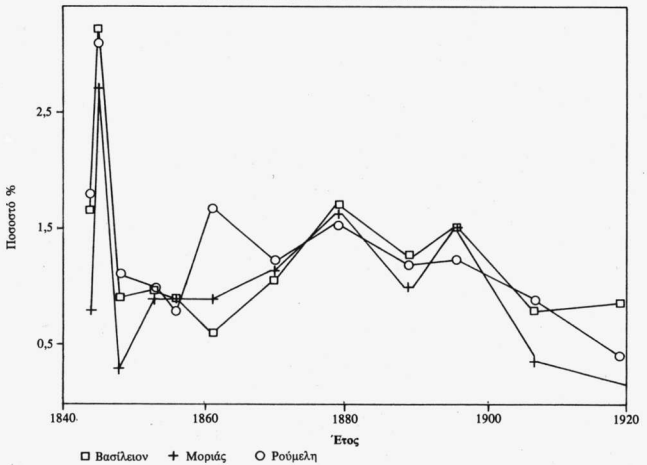
ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Fairchild H. P., 1911, *Greek immigration to the United States*, Yale University Press, New Haven.
- Glass D.V., και Eversley D.E.C. [eds.], 1965, *Population in history*, Λονδίνο.
- Guillaume P. και Poussou J.R., 1970, *Démographie historique*, Armand Colin, Παρίσι.
- Ladame P. A., 1958, *Le rôle des migrations dans le monde libre*, Droz, Γενεύη.
- Polyzos, N.J., 1947, *L'émigration grecque*, Παρίσι.
- Reinhard M., κ.ά., 1968, *Histoire générale de la population mondiale*, Montchrestien, Παρίσι.
- Saloutos Th., 1964, *The Greeks in the United States*, Harvard University Press, Καίμπριτζ Μασ.
- Strong F., 1842, *Greece as a kingdom*, Λονδίνο.
- Tawney R.H., 1966, *Land and labour in China*, Beacon Press, Βοστώνη.
- Tsaousis D.G., 1976, «Greek social structure», *Annals of the New York Academy of Sciences*, 268, 429 - 441.
- Valaoras V.G., 1960, «A reconstruction of the demographic history of modern Greece», *The Milbank Memorial Fund Quarterly*, XXXVIII, 115 - 139.
- Wringley E.A., *Société et population*, Hachette, Παρίσι.

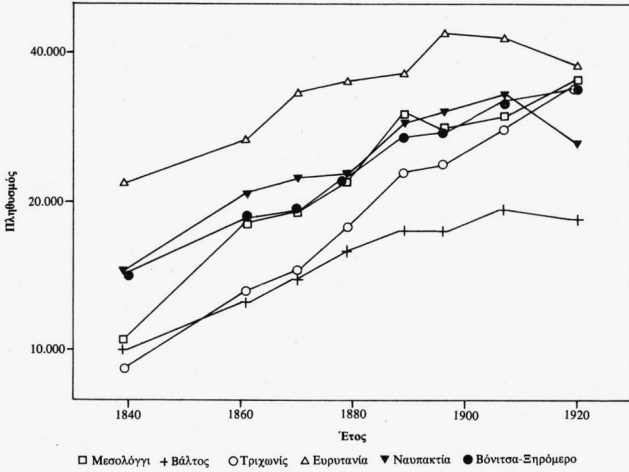
ΠΑΘΥΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
(στα γεωγραφικά όρια του Οθωνικού Βασιλείου)



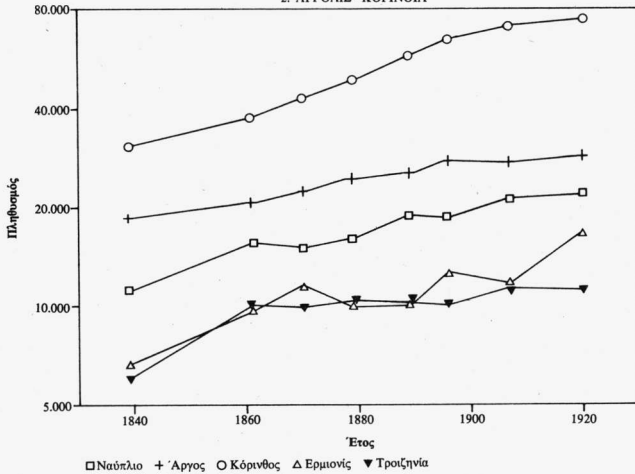
ΕΤΗΣΙΟΣ ΡΥΘΜΟΣ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ



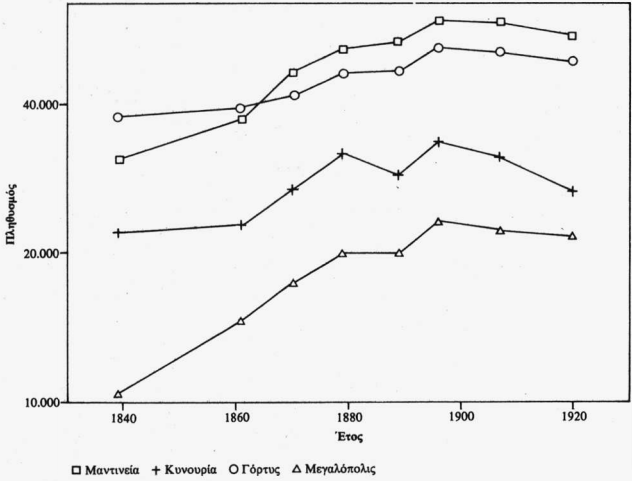
1. ΑΙΤΩΛΙΑ - ΑΚΑΡΝΑΝΙΑ



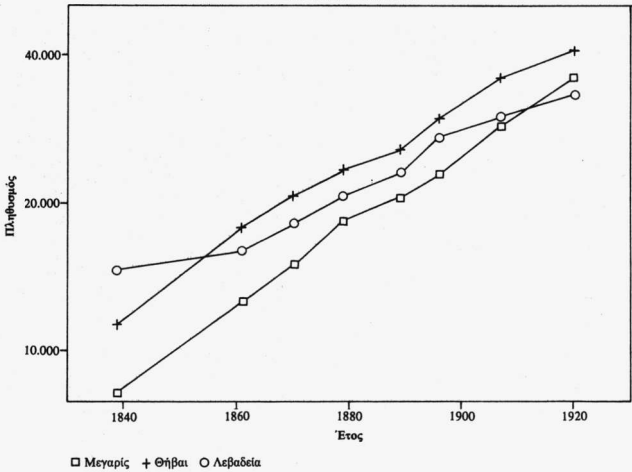
2. ΑΡΓΟΛΙΣ - ΚΟΡΙΝΘΙΑ



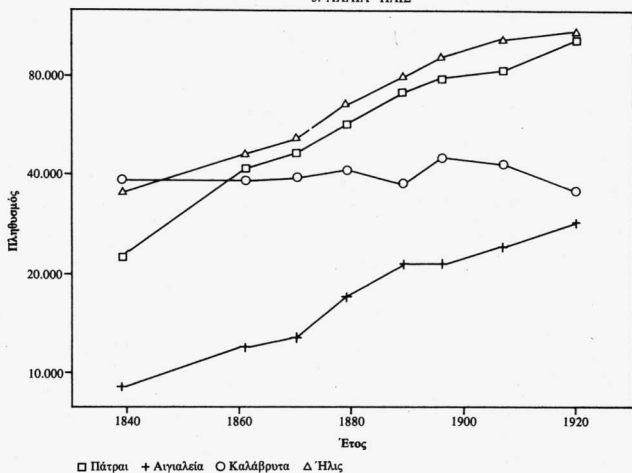
3. ΑΡΚΑΔΙΑ



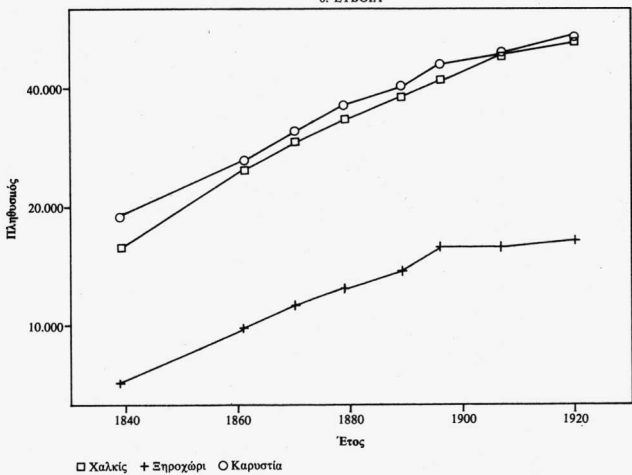
4. ΑΤΤΙΚΗ - ΒΟΙΩΤΙΑ



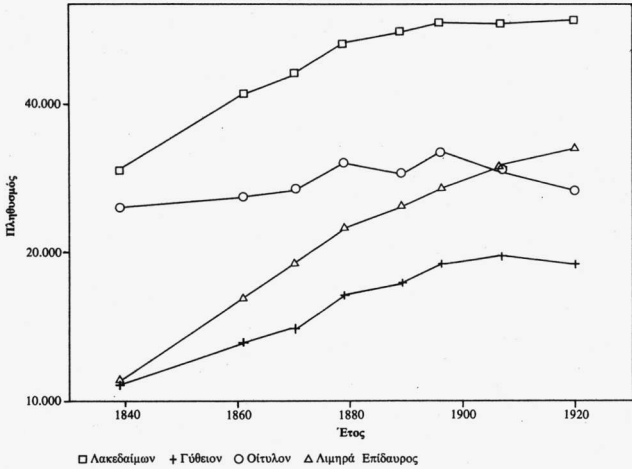
5. ΑΧΑΪΑ - ΗΛΙΣ



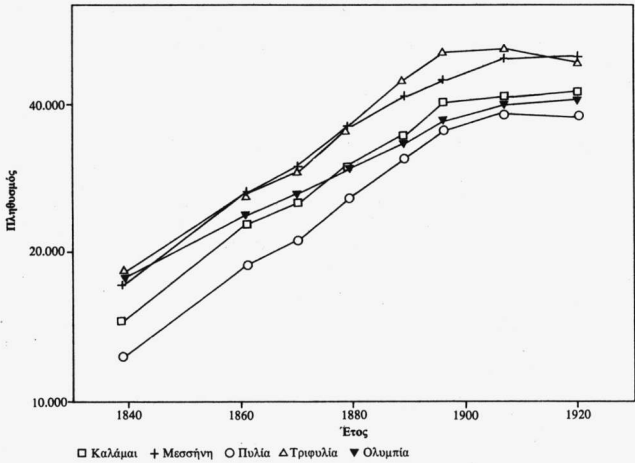
6. ΕΥΒΟΙΑ



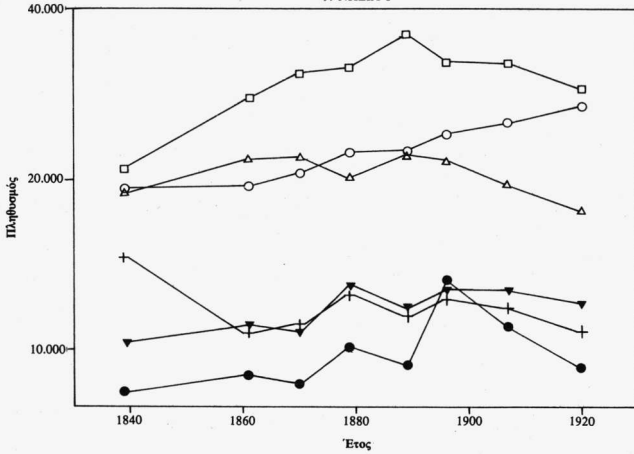
7. ΛΑΚΩΝΙΑ



8. ΜΕΣΣΗΝΙΑ

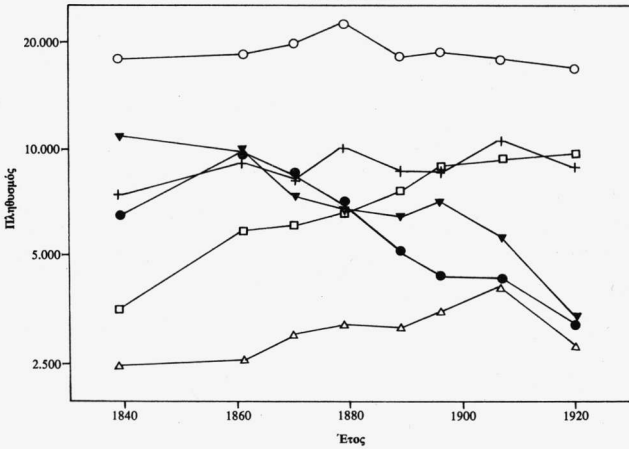


9. ΝΗΣΙΑ Ι



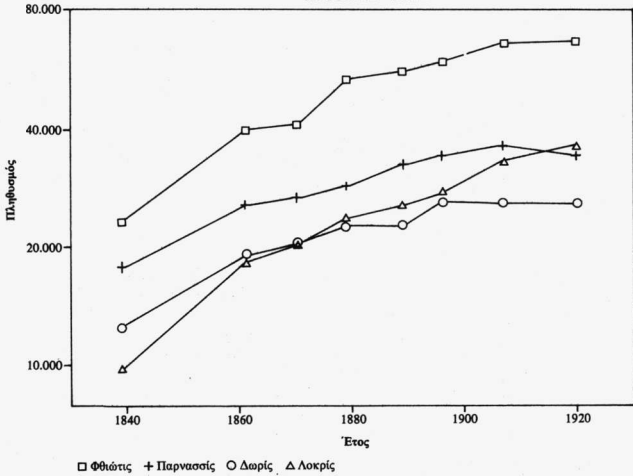
□ Σύρος + Τήνος ○ Νάξος Δ Θήρα ▼ Μήλος ● Κέα

10. ΝΗΣΙΑ ΙΙ



□ Αίγινα + Σκόπελος ○ Ο' Ανδρος Δ Σκύρος ▼ Ύδρα ● Σπέτσες

11. ΦΘΙΩΤΙΣ - ΦΩΚΙΣ



ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι
Πληθυσμός και έκταση επαρχιών (κατά έτος)

Επαρχίες	Έκταση	1839	1861	1870	1879	1889	1896	1907	1920
Αιτική	2.032	30.701	63.726	76.919	116.243	180.921	224.923	302.889	501.615
Μεγαρίς	991	8.274	12.651	14.949	18.429	20.594	22.911	28.979	35.997
Θήβαι	1.845	11.311	17.733	20.711	23.358	25.569	29.730	35.800	40.976
Λεβυδαία	1.363	14.527	16.005	18.122	20.668	23.032	27.361	30.016	33.334
Χαλκίς	1.744	15.684	24.658	29.013	33.356	37.844	41.721	48.589	53.365
Ξηροχώρι	510	7.127	9.803	11.215	12.411	13.743	15.828	15.747	16.424
Καρυστία	1.433	18.840	26.028	30.907	35.975	39.999	45.716	48.395	51.713
Παρνασσός	2.260	23.171	39.557	41.119	53.200	55.724	59.086	66.183	66.420
Παρνασσός	1.100	17.708	25.512	26.747	28.807	32.435	34.261	36.161	34.479
Δορίς	1.022	12.484	18.922	20.187	22.778	22.735	26.211	26.085	26.136
Λοκρίς	1.453	9.758	18.300	20.368	23.655	25.576	27.739	33.031	36.461
Μεσολόγγι	854	10.471	18.134	18.997	21.918	30.125	27.912	29.675	35.013
Βάλτος	1.213	10.050	12.545	14.027	15.922	17.400	17.369	19.272	18.401
Τριχωνίς	1.084	9.128	13.158	14.453	17.650	22.898	23.776	28.080	34.661
Ευρωπεία	2.047	21.546	26.493	33.018	34.795	36.038	43.667	42.502	37.482
Ναυπακτία	863	14.336	20.743	22.219	22.556	28.683	30.258	32.622	26.338
Επρόμερο	1.436	14.298	18.319	18.979	22.603	26.876	27.583	31.756	33.531
Πάτρα	1.583	22.398	41.489	46.527	57.173	71.533	78.443	83.478	102.978
Αργαλεία	513	9.120	12.054	12.764	17.208	21.449	21.544	24.197	28.816
Καλάβρυτα	1.115	38.235	38.566	39.204	41.499	37.737	44.839	43.243	35.641
Ήλις	1.914	35.140	46.142	51.066	65.752	79.994	91.425	103.810	109.091
Μεντινεία	1.440	30.757	37.282	46.174	51.552	53.332	58.469	58.239	54.625
Κονορούα	1.218	21.980	22.739	26.733	31.474	28.535	33.399	31.055	26.639
Γόρτυς	1.180	37.480	39.155	41.408	45.830	46.373	51.960	50.759	48.734
Μεγαλόπολις	581	10.387	14.543	17.452	20.049	20.045	23.264	22.271	21.660

Λακεδαίμων	1.785	29.219	41.522	46.423	52.519	55.541	58.203	57.577	58.761
Γύθειο	319	10.802	13.121	13.957	16.365	17.297	18.841	19.561	18.894
Όττολο	445	24.456	25.755	26.540	29.990	28.632	31.692	28.859	26.340
Λιμ. Επίδαυρος	1.325	10.804	16.148	18.931	22.242	24.618	26.726	29.529	32.285
Καλάμια	600	14.493	22.751	25.029	29.733	34.226	39.872	40.911	41.515
Μεσσήνη	582	17.165	26.213	29.529	35.631	41.059	44.280	48.954	49.222
Πολιά	698	12.219	18.706	20.946	25.505	30.707	35.175	38.126	37.569
Τριφυλία	867	18.004	25.984	29.041	35.445	44.261	50.386	51.004	48.248
Ολυμπία	770	17.723	23.527	25.872	29.446	32.979	36.085	39.519	40.731
Ναυπλία	728	11.195	15.537	15.022	16.019	18.810	18.697	21.243	22.045
Αργολίς	1.063	18.535	20.724	22.138	24.284	25.368	27.637	27.332	28.461
Κόρινθος	2.290	30.508	37.409	42.803	48.488	57.813	64.577	71.229	74.748
Ερμιονίς	421	6.616*	9.736	11.476	9.995	10.139	12.641	11.751	16.730
Τροιζήν	291	6.013	9.995	9.873	10.326	10.116	10.111	11.549	11.110
Σκόρος	223	2.500	2.572	3.029	3.247	3.188	3.512	4.172	2.829
Σπέρτες	27	6.500*	9.843	8.443	6.899	5.192	4.432	4.373	3.243
Υ΄γρα	64	10.958	9.666	7.428	6.811	6.478	7.177	5.695	3.409
Σύρος	208	20.835	27.684	30.643	31.412	36.098	32.177	31.939	28.889
Κέα	324	8.410	9.030	8.687	10.177	9.375	13.223	11.032	9.350
Άνδρος	378	17.916	18.376	19.674	22.562	18.148	18.809	18.035	16.895
Τήνος	194	14.576	10.718	11.022	12.565	11.442	12.300	11.816	10.769
Νιάξος	672	19.232	19.473	20.582	22.278	22.500	23.944	25.185	26.837
Θήρα	435	18.916	21.777	21.907	20.055	22.098	21.540	19.597	17.540
Μήλος	362	10.268	11.072	10.784	12.971	11.847	12.722	12.774	12.067
Αίγινα	101	3.567	5.907	6.103	6.646	7.648	8.944	9.379	9.729
Σκόπελος	277	7.432	9.307	8.377	10.147	8.668	8.738	10.636	8.986
Σύνολο	48.243	823.773	1.096.810	1.207.537	1.406.619	1.593.438	1.771.868	1.934.611	2.167.732

* Εκτίμηση

Πηγές: Για τον πληθυσμό: Χουλιάρδης, 1973. Για τις εκτάσεις: ΕΣΥΕ, 1975.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Ρυθμοί αύξησης πληθυσμού 1839-1920
(% ετησίως)

ΕΠΑΡΧΙΕΣ	1839 ως 1861	1861 ως 1870	1870 ως 1879	1879 ως 1889	1889 ως 1896	1896 ως 1907	1907 ως 1920	1861 ως 1896	1896 ως 1920
Αττική	3,38	2,11	4,69	4,52	3,16	2,74	3,96	3,67	3,40
Μεγαρίς	1,95	1,87	2,35	1,12	1,53	2,16	1,68	1,71	1,90
Θήβα	2,06	1,74	1,35	0,91	2,18	1,70	1,04	1,49	1,35
Λεβαδεία	0,44	1,39	1,47	1,09	2,49	0,85	0,81	1,54	0,83
Χαλκίς	2,08	1,82	1,56	1,27	1,40	1,40	0,72	1,51	1,03
Επροχώρα	1,46	1,51	1,13	1,02	2,04	-0,05	0,32	1,38	0,15
Καρυστία	1,48	1,93	1,70	1,07	1,93	0,52	0,51	1,62	0,51
Φθιώτις	2,46	0,43	2,90	0,46	0,84	1,04	0,03	1,15	0,49
Παρνασσός	1,67	0,53	0,83	1,19	0,79	0,49	-0,37	0,85	0,03
Δορίς	1,91	0,72	1,35	-0,02	2,05	2,04	-0,02	0,94	-0,01
Λοκρίς	2,90	1,20	1,68	0,78	1,17	1,60	0,76	1,20	1,15
Μισσολόγγι	2,53	0,52	1,60	3,23	-1,08	0,56	1,28	1,24	0,95
Βάλτος	1,01	1,25	1,42	0,89	-0,03	0,95	-0,36	0,93	0,24
Τριχωνίς	1,68	1,05	2,25	2,64	0,54	1,52	1,63	1,70	1,58
Ευρυτανία	0,94	2,48	0,58	0,35	2,78	-0,25	-0,96	1,44	-0,63
Ναυπακτία	1,69	0,77	0,17	2,43	0,77	0,69	-1,63	1,08	-0,58
Επρόμερο	1,13	0,39	1,96	1,75	0,37	1,29	0,42	1,18	0,82
Πάτρα	2,84	1,28	2,32	2,27	1,33	0,57	1,63	1,84	1,14
Αργολεία	1,28	0,64	3,38	2,23	0,06	1,06	1,35	1,67	1,22
Καλάβρυτα	0,04	0,18	0,63	-0,95	2,49	-0,33	-1,48	0,43	-0,95
Ήλις	1,25	1,13	2,85	1,98	1,93	1,16	0,38	1,97	0,74
Μαντινεία	0,88	2,41	1,23	1,32	1,32	-0,04	-0,49	1,29	-0,28
Κυνουρία	0,15	1,81	1,83	-0,98	2,27	-0,66	-1,17	1,10	-0,94

Γόρτος	0,20	0,62	1,13	0,12	1,64	-0,21	-0,31	0,81	-0,27
Μεγαλόπολις	1,54	2,05	1,55	0,00	2,15	-0,40	-0,21	1,35	-0,30
Λακεδαιμόνιον	1,61	1,25	1,38	0,56	0,67	-0,10	0,16	0,97	0,04
Γύθειο	0,89	0,69	1,78	0,56	1,23	-0,27	-0,70	1,04	0,01
Οίτιλο	0,24	0,33	1,37	-0,46	1,46	-0,85	-0,69	0,59	-0,77
Λιμ. Επιδάυρος	1,84	1,78	1,81	1,02	1,18	0,91	0,69	1,45	0,79
Καλάμια	2,07	1,07	1,93	1,42	2,21	0,23	0,11	1,62	0,17
Μεσσήνη	1,94	1,33	2,11	1,43	1,08	0,92	0,04	1,51	0,44
Πύλια	1,95	1,26	2,21	1,87	1,96	0,74	-0,11	1,82	0,27
Τριφυλία	1,68	1,24	2,24	2,25	1,87	0,11	-0,43	1,91	-0,18
Ολυμπία	1,30	1,06	1,45	1,14	1,29	0,83	0,23	1,23	0,51
Ναυπλία	1,50	-0,37	0,72	1,62	-0,09	1,17	0,29	0,53	0,69
Αργολίς	0,51	0,74	1,03	0,44	1,23	-0,10	0,31	0,83	0,12
Κόρινθος	0,93	1,51	1,40	1,77	1,59	0,90	0,37	1,57	0,61
Ερμιονίς	1,77*	1,84	-1,52	0,14	3,20	-0,66	2,75	0,75	1,17
Τροιζήν	2,34	-0,14	0,50	-0,21	-0,01	1,22	-0,30	0,03	0,39
Σκόρος	0,13	1,83	0,78	-0,18	1,39	1,58	-2,94	0,89	-0,90
Σπέτσες	1,90*	-1,69	-2,22	-2,80	-2,24	-0,12	-2,27	-2,25	-1,29
Ύδρα	-0,57	-2,88	-0,96	-0,50	1,47	-2,08	-3,87	-0,85	-3,05
Σύρος	1,30	1,13	0,28	1,40	-1,63	-0,07	-0,77	0,43	-0,45
Κέα	0,32	-0,43	1,77	-0,82	5,04	-1,63	-1,26	1,10	-1,43
Άνδρος	0,12	0,76	1,53	-2,15	0,51	-0,38	-0,50	0,07	-0,45
Τήνος	-1,39	0,31	1,47	-0,93	1,04	0,36	-0,71	0,39	-0,55
Νιάξος	0,06	0,62	0,88	0,10	0,89	0,46	0,49	0,59	0,48
Θήρα	0,64	0,07	-0,98	0,97	-0,34	-0,87	-0,85	-0,03	-0,86
Μήλος	0,34	-0,29	2,07	-0,90	1,02	0,04	-0,44	0,40	-0,22
Αίγινα	2,32	0,36	0,95	1,41	2,26	0,43	0,28	1,19	0,35
Σκόπελος	1,03	-1,16	2,15	-1,56	0,11	1,80	-1,29	-0,18	0,12
Σύνολο	1,31	1,07	1,71	1,25	1,53	0,80	0,88	1,38	0,84

* εκτίμηση.

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Πίνακα 1.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Ποικνότης επαρχιών 1839-1920
(κάτοικοι κατά τετρ. χιλιομ.)

Επαρχίος	1839	1861	1870	1879	1889	1896	1907	1920
Αττική	15	31	38	57	89	111	149	247
Μεγαρίς	8	13	15	19	21	23	29	36
Θήβα	6	10	11	13	14	16	19	22
Λεβαδεά	11	12	13	15	17	20	22	24
Χαλκίς	9	14	17	19	22	24	28	31
Σηροχώρι	14	19	22	24	27	31	31	32
Καρυστία	13	18	22	25	28	32	34	36
Φθιώτις	10	18	18	24	25	26	29	29
Παρνασσίς	16	23	24	26	29	31	33	31
Δωρίς	12	19	20	22	22	26	26	26
Λοκρίς	7	13	14	16	18	19	23	25
Μεσολόγγι	12	21	22	26	35	33	35	41
Βάλτος	8	10	12	13	14	14	16	15
Τριχωνίς	8	12	13	16	21	22	26	32
Ευροτανία	11	13	16	17	18	21	21	18
Ναυπακτία	17	24	26	26	33	35	38	31
Σηρόμερο	10	13	13	16	19	19	22	23
Πάτρα	14	26	29	36	45	50	53	65
Αιγιαλεία	18	23	25	34	42	42	47	56
Καλάβρυτα	34	35	35	37	34	40	39	32
Ήλις	18	24	27	34	42	48	54	57
Μαντινεία	21	26	32	36	37	41	40	38
Κυνουρία	18	19	22	26	23	27	25	22
Γόρτυς	32	33	35	39	39	44	43	41
Μεγαλόπολις	18	25	30	35	35	40	38	37
Λακεδαίμων	16	23	26	29	31	33	32	33
Γύθειο	34	41	44	51	54	59	61	59
Οίτυλο	55	58	60	67	64	71	65	59
Λιμ. Επίδαυρος	8	12	14	17	19	20	22	24
Καλάμια	24	38	42	50	57	66	68	69
Μεσσήνη	29	45	51	61	71	76	84	85
Πυλία	18	27	30	37	44	50	55	54
Τριφυλία	21	30	33	41	51	58	59	56
Ολυμπία	23	31	34	38	43	47	51	53
Ναυπλία	15	21	21	22	26	26	29	30
Αργολίς	17	19	21	23	24	26	26	27
Κόρινθος	13	16	19	21	25	28	31	33
Ερμιονίς	16	23	27	24	24	30	28	40
Τροιζήν	21	34	34	35	35	35	40	38
Σκύρος	11	12	14	15	14	16	19	13
Επέσας	241	365	313	256	192	164	162	120
Ύδρα	171	151	116	106	101	112	89	53
Σύρος	100	133	147	151	174	155	154	139
Κέα	26	28	27	31	29	41	34	29
Άνδρος	47	49	52	60	48	50	48	45
Τήνος	75	55	57	65	59	63	61	56
Νάξος	29	29	31	33	33	36	37	40
Θήρα	43	50	50	46	51	50	45	40
Μήλος	28	31	30	36	33	35	35	33
Αίγινα	35	58	60	66	76	89	93	96
Σκόπελος	27	34	30	37	31	32	38	32
Εύνολο	17	23	25	29	33	37	40	45
Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Πίνακα 1.								

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
 Παραγωγή 1860
 (χιλ. οκάδες)

Έπαρχιες	Δημητριακά	Λάδι	Κρασί	Σταφίδα
Αττική	7.174	304	2.974	0
Μεγαρίς/Αίγινα	2.545	439	1.690	0
Θήβαι	4.469	11	2.907	0
Λεβαδεία	4.649	84	2.114	0
Χαλκίς	5.029	34	1.931	0
Ξηροχώρι	2.833	22	1.745	0
Καρυστία	3.356	167	4.137	0
Φθιώτις	10.677	15	1.355	0
Παρνασσός	3.684	250	3.578	0
Δωρίς	4.049	15	852	0
Λοκρίς	6.203	18	1.785	0
Μεσολόγγι	2.366	74	1.247	898
Τριχωνίς	3.281	22	973	8
Ευρυτανία	4.213	1	441	0
Ναυπακτία	2.593	6	3.946	945
Βάλτος/Ξηρόμερο	6.358	8	582	3
Πάτρα	5.131	130	4.420	6.069
Αιγιαλεία	1.445	126	1.668	3.784
Καλάβρυτα	8.371	0	4.057	70
Ήλις	7.240	27	10.571	4.852
Μαντινεία	10.496	8	4.916	0
Κυνουρία	1.910	541	2.079	0
Γόρτυς	6.851	2	2.174	30
Μεγαλόπολις	6.098	8	784	0
Λακεδαίμων	8.209	748	3.782	108
Γύθειο	—	—	—	—
Οίτυλο	—	—	—	—
Λιμ. Επίδαυρος	4.406	102	1.833	0
Καλαμάτα/Μεσσηνία	7.189	812	5.998	2.712
Πυλία	4.016	46	557	563
Τριφυλία	4.673	45	1.780	2.724
Ολυμπία	4.323	12	1.312	855
Ναυπλία	1.955	28	3.228	429
Αργολίς	4.628	0	0	0
Κόρινθος	8.235	382	2.881	2.913
Ερμιονίς/Σπέτσες	697	133	285	45
Τροιζήν/Ύδρα	1.883	99	604	36
Σύρος/Κέα	2.682	0	1.449	0
Άνδρος	1.652	95	367	0
Τήνος	1.062	16	139	0
Νάξος	3.020	129	1.436	0
Θήρα	1.576	26	2.213	0
Μήλος	847	42	497	0
Σκόπελος	180	167	764	0
Σύνολο	182.254	5.194	92.051	27.044

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Στατιστικής της Γεωργίας, 1864.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Αριθμός ζώων 1860

Επαρχίες	Άλογα	Βόδια	Γιδοπρόβατα
Αττική	2.759	5.231	132.607
Μεγαρίς/Αίγινα	754	1.519	60.040
Θήβαι	2.838	3.369	151.459
Λεβαδειά	3.363	3.028	100.642
Χαλκίς	1.494	4.477	108.038
Ξηροχώρι	755	2.175	39.405
Καρυστία	1.272	6.692	144.680
Φθιώτις	6.017	6.143	215.042
Παρνασσός	1.410	2.754	116.568
Δωρίς	1.176	3.552	117.406
Λοκρίς	4.402	5.103	156.756
Μεσολόγγι	3.278	2.600	117.902
Τριχωνίς	3.112	2.405	115.149
Ευρυτανία	1.536	5.289	134.539
Ναυπακτία	1.061	2.689	106.838
Βάλτος/Ξηρόμερο	11.450	7.304	472.759
Πάτρα	3.824	5.455	244.724
Αιγιαλεία	642	1.134	39.734
Καλάβρυτα	1.583	6.380	137.418
Ήλις	5.661	7.215	280.852
Μαντινεία	1.896	8.910	121.444
Κυνουρία	427	2.946	108.126
Γόρτυς	2.267	5.838	197.512
Μεγαλόπολις	1.123	3.930	84.685
Λακεδαίμων	2.254	8.728	188.593
Γύθειο	269	1.996	27.350
Οίτιλο	148	4.738	35.550
Λιμ. Επίδαυρος	676	3.026	117.662
Καλαμάτα/Μεσσηνία	3.587	6.600	123.289
Πυλία	2.128	3.426	102.687
Τριφυλία	1.981	3.196	107.267
Ολυμπία	2.039	3.900	102.775
Ναυπλία	1.377	1.095	111.480
Αργολίς	1.305	3.437	128.386
Κόρινθος	1.846	7.222	162.517
Ερμιονίς/Σπέτσες	373	926	48.168
Τροιζήν/Υδρα	455	923	51.489
Σύρος/Κέα	177	2.730	32.833
Άνδρος	16	3.058	14.262
Τήνος	13	1.903	6.787
Νάξος	140	3.140	38.092
Θήρα	52	1.401	11.471
Μήλος	98	1.158	16.992
Σκόπελος	67	185	13.506
Σύνολο	83.101	168.926	4.945.481
Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Στατιστικής της Γεωργίας, 1864.			

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Παραγωγή κατά κάτοικο 1860
(οκάδες)

Επαρχίες	Δημητριακά	Λάδι	Κρασί	Σταφίδα
Αττική	113	5	47	0
Μεγαρίς/Αίγινα	137	24	91	0
Θήβαι	252	1	164	0
Λεβαδεία	290	5	132	0
Χαλκίς	204	1	78	0
Ξηροχώρι	289	2	178	0
Καρυστία	117	6	145	0
Φθιώτις	270	0	34	0
Παρνασσός	144	10	140	0
Δωρίς	214	1	45	0
Λοκρίς	339	1	98	0
Μεσολόγγι	130	4	69	50
Τριχωνίς	249	2	74	1
Ευρυτανία	159	0	17	0
Ναυπακτία	125	0	190	46
Βάλτος/Ξηρόμερο	206	0	19	0
Πάτρα	124	3	107	146
Αιγιαλεία	120	10	138	314
Καλάβρυτα	217	0	105	2
Ήλις	157	1	229	105
Μαντινεία	282	0	132	0
Κυνουρία	84	24	91	0
Γόρτυς	175	0	56	1
Μεγαλόπολις	419	1	54	0
Λακεδαιμών	198	18	91	3
Γύθειο	—	—	—	—
Οίτυλο	—	—	—	—
Λιμ. Επίδαυρος	273	6	114	0
Καλαμάτα/Μεσσηνία	147	17	122	55
Πυλία	215	2	30	30
Τριφυλία	180	2	69	105
Ολυμπία	184	1	56	36
Ναυπλία	126	2	208	28
Αργολίς	223	0	0	0
Κόρινθος	220	10	77	78
Ερμιονίς/Σπέτσες	36	7	15	2
Τροιζήν/Υδρα	96	5	31	2
Σύρος/Κέα	73	0	39	0
Άνδρος	90	5	20	0
Τήνος	99	1	13	0
Νάξος	155	7	74	0
Θήρα	72	1	102	0
Μήλος	76	4	45	0
Σκόπελος	19	18	82	0
Σύνολο	172	5	87	26

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Πινάκων 1 και 4.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Κατανομή ζώων κατά κάτοικο 1860

Επαρχίες	Άλογα	Βόδια	Γδοσπρόβατα
Αττική	0,04	0,08	2,08
Μεγαρίς/Αίγινα	0,04	0,08	3,24
Θήβα	0,16	0,19	8,54
Λεβαδειά	0,21	0,19	6,29
Χαλκίς	0,06	0,18	4,38
Ξηροχώρι	0,08	0,22	4,02
Καρυστία	0,04	0,23	5,06
Φθιώτις	0,15	0,16	5,44
Παρνασσός	0,06	0,11	4,57
Δωρίς	0,06	0,19	6,20
Λοκρίς	0,24	0,28	8,57
Μεσολόγγι	0,18	0,14	6,50
Τριχωνίς	0,24	0,18	8,75
Ευρυτανία	0,06	0,20	5,08
Ναυπακτία	0,05	0,13	5,15
Βάλτος/Ξηρόμερο	0,37	0,24	15,32
Πάτρα	0,09	0,13	5,90
Αιγαλεία	0,05	0,09	3,30
Καλάβρυτα	0,04	0,17	3,56
Ήλις	0,12	0,16	6,09
Μαντινεία	0,05	0,24	3,26
Κυνουρία	0,02	0,13	4,76
Γόρτυς	0,06	0,15	5,04
Μεγαλόπολις	0,08	0,27	5,82
Λακεδαιμών	0,05	0,21	4,54
Γύθειο	0,02	0,15	2,08
Οίτυλο	0,01	0,18	1,38
Λιμ. Επίδαυρος	0,04	0,19	7,29
Καλαμάτα/Μεσσηνία	0,07	0,13	2,52
Πυλία	0,11	0,18	5,49
Τριφυλία	0,08	0,12	4,13
Ολυμπία	0,09	0,17	4,37
Ναυπλία	0,09	0,07	7,18
Αργολίς	0,06	0,17	6,20
Κόρινθος	0,05	0,19	4,34
Ερμιονίς/Σπέτσες	0,02	0,05	2,46
Τροιζήν/Υδρα	0,02	0,05	2,62
Σύρος/Κέα	0,00	0,07	0,89
Άνδρος	0,00	0,17	0,78
Τήνος	0,00	0,18	0,63
Νάξος	0,01	0,16	1,96
Θήρα	,00	0,06	0,53
Μήλος	0,01	0,10	1,53
Σκόπελος	0,01	0,02	1,45
Σύνολο	0,08	0,15	4,51
Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Πινάκων 1 και 5.			

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Παραγωγή 1911

(χιλιάδες οκάδες)

Επαρχίες	Δημητριακά	Λάδι	Κρασί	Σταφίδα
Αττική	10.000	1.352	23.278	0
Μεγαρίς/Αίγινα	2.031	1.070	6.134	0
Θήβα	19.453	976	8.070	0
Λεβαδεία	10.781	452	4.635	0
Χαλκίς	8.438	1.773	8.621	0
Ξηροχώρι	3.438	100	1.584	0
Καρυστία	8438	1.918	9.264	0
Φθιώτις	19.453	682	1.320	0
Παρνασσός	4.844	1.124	3.928	0
Δωρίς	6.172	250	1.791	0
Λοκρίς	13.203	522	2.918	0
Μεσολόγγι	9.141	658	2.687	420
Τριχωνίς	8.828	502	1.269	0
Ευρυτανία	7.734	28	989	0
Ναυπακτία	4.297	55	1.242	43
Βάλτος/Ξηρόμερο	19.922	169	1.908	237
Πάτρα	12.656	710	7.566	9.876
Αιγαλεία	1.641	1.500	6.262	5.409
Καλάβρυτα	6.719	31	4.667	3.747
Ήλις	20.078	612	18.650	27.453
Μαντινεία	12.422	100	3.990	27
Κυνουρία	2.031	2.063	2.443	0
Γόρτυς	8.906	86	2.897	15
Μεγαλόπολις	5.938	102	2.572	51
Λακεδαίμων	10.625	3.391	3.842	437
Γύθειο	1.484	570	1.676	284
Οίτυλο	2.969	1.819	636	0
Λιμ. Επίδαυρος	6.250	1.570	1.351	124
Καλαμάτα /Μεσσηνία	6.016	1.710	21.186	16.668
Πυλία	5.156	955	5.175	8.350
Τριφυλία	7.422	1.713	8.426	9.334
Ολυμπία	6.953	398	5.849	5.146
Ναυπλία	3.359	1.800	1.441	158
Αργολίς	12.344	423	4.738	1.102
Κόρινθος	14.766	1.385	13.912	8.710
Ερμιονίς/Σπέτσες	2.422	650	462	0
Τροιζήν/Υδρα	1.250	1.081	417	4
Σύρος/Κέα	1.648	13	553	0
Άνδρος	547	1.710	580	0
Τήνος	469	68	211	0
Νάξος	4.922	448	3.196	0
Θήρα	1.094	156	3.711	0
Μήλος	1.719	281	982	0
Σκόπελος	234	1.228	1.656	0
Σύνολο	318.681	38.204	208.685	97.595

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Γεωργικής Απογραφής του έτους 1911.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9
Αριθμός ζώων 1911

Επαρχίες	Άλογα	Βόδια	Γδοπρόβατα
Αττική	1.508	357	106.883
Μεγαρίς/Αίγινα	801	485	40.102
Θήβα	3.354	980	109.842
Λεβαδεία	2.965	1.103	62.714
Χαλκίς	1.532	3.452	112.301
Ξηροχώρι	829	1.323	40.433
Καρυστία	1.297	2.509	116.190
Φθιώτις	4.649	6.182	196.975
Παρνασσός	1.218	2.271	87.626
Δωρίς	840	3.309	112.480
Λοκρίς	3.193	2.952	148.458
Μεσολόγγι	2.612	1.203	53.844
Τριχωνίς	1.984	2.286	84.829
Ευρυτανία	909	4.914	167.574
Ναυπακτία	839	1.982	90.080
Βάλτος/Ξηρόμερο	7.128	6.130	355.700
Πάτρα	3.992	5.350	192.369
Αιγιαλεία	798	1.108	30.555
Καλάβρυτα	1.681	5.536	133.262
Ήλις	7.471	3.119	145.088
Μαντινεία	3.436	3.116	198.088
Κυνουρία	235	1.365	105.664
Γόρτυς	2.159	5.041	144.645
Μεγαλόπολις	1.228	2.700	48.675
Λακεδαιμόνιον	2.444	5.122	170.088
Γύθειο	222	1.682	24.823
Οίτυλο	80	3.683	39.047
Λυμ. Επίδαυρος	941	2.828	82.984
Καλαμάτα/Μεσσηνία	4.469	3.328	120.445
Πυλία	2.324	2.424	56.996
Τριφυλία	2.958	3.614	94.705
Ολυμπία	2.940	3.095	88.910
Ναυπλία	1.029	469	67.121
Αργολίς	3.519	1.356	134.376
Κόρινθος	3.196	5.567	203.968
Ερμιονίς/Σπέτσες	719	333	26.276
Τροιζήν/Υδρα	263	628	42.118
Σύρος/Κέα	39	1.056	20.038
Άνδρος	20	583	16.547
Τήνος	5	327	7.933
Νάξος	53	1.105	41.940
Θήρα	35	591	14.100
Μήλος	10	448	13.188
Σκόπελος	59	173	7.527
Σύνολο	81.983	107.185	4.157.507
Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της Γεωργικής Απογραφής του έτους 1911.			